

Næringsutvikling

Jordbruk i endring

Ole bodde i Østby grenda og var fire år i 1955. I dag var han veldig spent, for pappa hadde reist til byen langt unna og hadde sagt at han skulle komme tilbake med traktor. Han visste hva det var, for naboen hadde hatt en lenge. Den laga en voldsom lyd, så han ble litt redd første gang han hørte den. Men hver gang han hørte traktoren var ute og kjørte, måtte han ut og se på. Nå skulle også pappa kjøpe traktor, og kanskje skulle Ole få sitte på når han kom heim med den. Ole venta og venta. Han måtte ut på tunet og se nedover vegen rett som det var. Og var han inne, sto han mest på en krakk og kika ut gjennom glasset. Men så ble han så trøtt... Han visste ikke riktig hvordan det hadde gått til, for da han våkna, lå han i senga si. Det var visst blitt en ny dag. Og hvor var pappa? Og traktoren? Ole for opp og sprang ut. Der sto den midt på tunet. En skinnende blank og ny traktor. Grå og med store svarte hjul bak og to mindre foran. Ole følte det som et under. Han skjønte at nå kom det til å bli ei ny tid på garden.

Mekanisering

Da slåmaskinen kom til bygda omkring århundreskiftet, syntes mange at den var et storveges vidunder. Det var den også for sin tid, og slåmaskinen sammen med de andre nye hesteredskapene, skapte større endringer og raskere endringer i jordbruket enn tidligere tekniske framskritt hadde gjort. Traktoren skapte en enda sterkere følelse av at en ny revolusjon i jordbruket var på gang. Og de som følte det slik, fikk rett. For traktoren ble anvendelig til så mange arbeidsoperasjoner. Samtidig med innføringa av traktor skjedde det så mange andre forandringer i drifta og i bygdesamfunnet ellers.

Traktorisering

Det var Håkon Græsli som kjøpte den første traktoren i Tydal i 1937. Det var en amerikansk produksjon, Ease, uten gummi hjul, som kosta 4.500 kroner. Like etter krigen fikk han tak i en ny av samme merke fra Amerika. Denne hadde gummi hjul og var naturligvis mye behageligere å kjøre. Og det var viktig nok, for Håkon drev leiekjøring for å greie å betale tilbake lånet på traktoren. Det var visst bare i Skultrøa han ikke hadde slått, pløyd eller harva. Der var jorda for bratt for traktor. Håkon husker han tok fire kroner og femti øre timen for leiekjøring i begynnelsen. I 1946 kom det en traktor til i bygda. Det var Even Østbyhaug som kjøpte den, og han drev også med leiekjøring. Traktorer var rasjonerte varer etter krigen, for regjeringa ville bremse på importen. Traktoriserin- ga gikk derfor langsomt til å begynne med, og den tredje traktoren kom først i 1949 da Bjørn Jensvoll i Stugudal kjøpte en Massey Ferguson, «gråtass», som den gjerne ble kalt. Han hadde spart opp penger under arbeid på Svalbard året i forvegen, og satsa nå på å drive maskinstasjon for øvre del av bygda. I 1950-åra slo så traktorbruken gjennom for fullt. Det ble nå ansett som nødvendig å investere i maskinell trekkraft om en skulle drive et skikkelig jordbruk. 17 jordbrukere hadde kjøpt traktorer i 1955 og 28 fire år senere. Tredjedelen av all traktorbruk var nå leiekjøring for andre. Men leiekjøringa minka stadig, for i løpet av 1960-åra kjøpte de fleste av bøndene egen traktor. I

1969 var det 66 traktorer pluss fire to-huls maskiner i bygda. På denne tida var det 90 bruk over 20 dekar, så det var ikke langt fra at alle jordbruksenheter som var i full drift, hadde skaffa seg traktor. Tekniske forbedringer gjorde at traktorene ble mer anvendelige etter hvert. De aller første mangla hydraulikk, og det var få redskaper for traktor. I femtiåra slepkjørte brukerne hestslåmaskinen, ploger, harver og andre hesteredskaper. Men så tok de egentlige traktorredskapene helt over, og hesten ble mer og mer overflødig. I 1969 var det bare 29 bruk med hest igjen.

Slåttonn i Per-Hansagarden i 1939. Den første traktoren i Tydal blir tatt i bruk.

Etter bondens tradisjonelle oppfatning hørte det med å ha hest på en gard. Den som ikke hadde hest sjøl og måtte leie, var nesten som en husmann. Nye brukere begynte å tenke annerledes. Arvid Ås i Stugudal kvitta seg med hesten i 1959 og kjøpte to-hjuls traktor i stedet. Faren hadde ikke noe tru på den, og da han flytta for godt til Stuesjø og drev bruket der, kjøpte han tilbake hest. Albert Ås beholdt hesten til han var nitti år.

Hver bruker hadde imidlertid ikke råd til å skaffe seg alle traktorredskaper. En kunne greie seg langt med lån og leie, og i 1969 var det f.eks. ikke flere enn elleve slåmaskiner for traktor. Andre redskaper ble kjøpt inn til felles bruk av jordbruksfondets rentemidler. I løpet av 1950- og 60-åra skaffet grendene seg gjødselspredere, ploger, harver, risknuser (for potetriset), potetsprøyte, såmaskin, åkertrommel og jordfres. Og det ble penger til mer i 1970-åra, da jordbruksfondet etter Nesjø- og Løddøljarereguleringa var kommet opp i 250.000 kroner. Fellesredskapene kunne brukes fritt etter behov av alle i grenda. Men det kunne ikke tas godtgjørsle for kjøring til andre med dem. Jordbrukstraktoren fikk også anvendelse i skogbruket. Ved skogbrukstellinga i 1967 ble det oppgitt at det var 26 traktorer i bruk i skogen. Mange hadde belter og vinsjer som tilleggsutstyr eller brukte tilhengere til skogsdrifta. Traktoren og anna maskinutstyr kom også til å revolusjonere arbeidet med nydyrking. Ola J. Græsli kjøpte beltetraktor med redskaper i 1952 for å kunne påta seg oppdrag med dyrking og lignende arbeider. Maskinstasjonen ble i løpet av 1950-åra utbygd med bulldoserutstyr. I 1962 kjøpte også Joar Gullikstad bulldoser. Traktorene og de nye maskinredskapene avlasta kvinnene for en del av jordbruksarbeidet. Men de arbeidssparende redskapene gjorde det samtidig mulig for mannen å ta arbeid på anlegg og fortsatt drive garden. Dermed måtte kona og eventuelt voksne barn fortsatt gjøre mye av arbeidet. Det er derfor uvisst om traktoriseringa førte til mindre gardsarbeid for kvinnene. Andre redskaper og driftsendringer kom til å bety mer for kvinnenenes arbeidssituasjon.

Mjølkemaskiner

Mjølkinga var et tradisjonelt kvinnearbeid. I 1950-åra fikk de maskiner til hjelp, og det gjorde at mennene overtok mer av dette arbeidet. Mjølkemaskinene forutsatte elektrisk kraft og kom i først i bruk fra

1952—53. Et kurs i maskinmjølking ble holdt i 1953, og halvparten av mjølkebruka skaffa seg spannanlegg i løpet av 1950-åra. Det var i alt 43 mjølkemaskinanlegg i 1969, og på denne tida var det 66 bruk med mjølkekyr.

Silobygg og fôrhøstere

Siloer var ikke helt ukjent før okkupasjonstida. Men det var ikke mange av dem, og alle var bygd av plank og staur. I 1949 fans det i alt seks tresiloer, og i tillegg var det kommet to som var bygd av betong. I 1950-åra ble syretilsetninger tatt i bruk, og da begynte bøndene for alvor å bygge grassiloer. Alle som bygde nytt, gikk nå over til å støpe silo av betong, og Henning Opphaug laga transportable forskalingslemmer for rundsilo. De ble utlånt fritt til alle, og utgiftene ble belasta jordbruksfondet. Bøndene fikk statstilskott til silobygg, og ikke minst derfor så stadig flere seg råd til å investere i tiltaket. I 1969 var det 40 bruk, dvs. 60 prosent av alle mjølkebruk, som hadde silo for gras, og i alt fans det 67 siloer i bygda. Siloene sparte brukerfamilien for arbeidet med å hesje alt høyet, og gjorde at en kunne redusere leiehjelpa. Bøndene fikk i stedet nye utgifter, for nå ble fôrhøstene nødvendige redskaper. De kom forholdsvis sent på 1960-tallet, og det var bare seks brukere som hadde fôrhøster i 1969. Det var først i 1970-åra at fôrhøstere ble alminnelig på gardene.

Driftsbygninger

Traktoren satte nye krav til driftsbygningene. En måtte forsterke golvet i de gamle om en skulle komme inn med traktor, og i mange tilfeller framskynda den kravet om nye bygninger. Også siloene krevde ominnredninger om en skulle gjøre seg lettvindt bruk av dem. I nybygde fjøs kom det forplatt midt etter husdyrrommet. Gjødsla forandra seg med økt bruk av silofôr, og i nyfjøs ble det gjødselrenner med rister. Nybygginga skjôt særlig fart etter 1956, da det kom en ny finansieringsordning for driftsbygninger. I 1966 var 19 driftsbygninger — 16 prosent av alle — bygd etter krigen. Gamle hus ble påbygd og reparert, slik både nytt og gammelt var i bruk. I slutten av 1960-tallet var 40 prosent av gulvarealet oppført etter 1940. På mange av bruka var det dårlig med gjødselkjellere og potetkjellere. En fikk statstilskott til begge deler etter krigen, og det gjorde sitt til at de aller fleste skaffa seg gjødselkjeller eller overtekt gjødselplass i løpet av 1950-åra. Dette var viktig, siden naturgjødsla spilte en stor rolle. Bruken av kunstgjødsel var mangelfull på alle bruk etter jordstyrets mening.

Nydyrking og kultivering

Etter som markaslått og setring tok slutt skulle en tru det var stort behov for å øke innmarksarealet. Småbrukere og bureisere ble også stimulert til å drive nydyrking. Dersom de ikke hadde for stor inntekt og formue, fikk de opp til 80 prosent i statstilskott til nydyrking. Det ble likevel ikke brutt opp mye ny jord. I det første tiåret etter krigen var nydyrkinga bare halvparten av den som skjedde i 1930-åra — til tross for økte bidrag og mer maskinhjelp. En av årsakene var at brukerne hadde lite jord ved gardene som var skikka til dyrking. Det dyrkbare arealet var anslått til omkring 2.500 dekar i hele bygda. Noe mer fans ved setrene og i utmarka. Det var en del natureng igjen, og den dyrkinga som foregikk i 1950-åra, var mest overflatedyrking av naturbeiter. Jordstyret kunne peke på flere skikka bureisingsfelter, men det skulle mye

til for at enkeltbønder gikk løs på dem. I motsetning til mellomkrigstida var det ingen som begynte som bureisere. Tvert imot var det bruk som ble nedlagt, og det ble større muligheter for å leie tilleggsjord. Viktigste grunnen til at nydyrkinga gikk tilbake, var at bøndene fant det mer fristende å ta anleggsarbeid enn å dyrke jord. I den travleste anleggstida i slutten av femtiåra var nydyrkinga nesten null. Smått om senn ble likevel jorda bedre kultivert. Med de nye maskinene ble det lettere å planere jord – og mer nødvendig å gjøre det for å få full nytte av slåmaskiner og andre maskinredskaper. Vassjuk jord ble gjort mer produktiv gjennom grøfting. En gammel teknikk var å skyte opp hol med dynamitt for å gjøre gravinga lettere, men nå fikk en også maskiner som kunne grave grøfter. Takka være disse ble det gjort et større kanaliseringsarbeid på Aune og Løvøya i 1960-åra.

Jordbruksarealet

Jordbrukstellinga i 1939 viste et jordbruksareal i drift som var større enn noen gang. Kanskje vokste det videre i krigsåra. Men tellingene 1949–69 viste at mer og mer jord gikk ut av drift. I 1969 var innmarksarealet det samme som i 1907. Samtidig ble setervollene ikke lenger slått og brukt, bortsett fra noen få som lå nær veg. De hundretalls av utslåtter grodde igjen av kratt og skog, og fikk være i fred for slåttekarer og rakstertauser. Sjøl arealet med kunsteng minka etter krigen, og åkrene var i 1969 nesten halvert siden før krigen. Men så var det også blitt færre jordbrukere enn før. Alt dette forteller om at jordbruket hadde gjennomgått store driftsendringer og en «strukturrasjonalisering».

Slutt med setring og markaslått

Den faste flyttinga med buskopen til fjells om sommeren hadde i uminnelige tider vært ett av de mest karakteristiske trekka ved driftsforma. I etterkrigstida rakna dette faste mønsteret. Det begynte allerede før krigen med at enkelte voller ble nedlagt. Under og like etter krigen slutta en helt med flyttinga imellom flere voller for de som hadde det. Seterdrifta gikk nå raskt mot slutten for de fleste. Omkring 1950 stengte den ene etter den andre seterdøra for godt og holdt dyra heime hele året. Det ble stillere om sommeren i de tradisjonsrike setertraktene ved Ustmesjøen, i Hendale, Skarpdalen og ved Essand. Gardbrukere som hadde setrer nær bilveg holdt ut lenger. Setrer ved Essandvegen var i bruk til 1960-tallet. I 1966 var det fjorten setrer i drift i hele kommunen. Ved Stugusjøen setra en til 1970-tallet. Noen som hadde seter ved Reitanvegen, Mosjøen og Vessingsjøen slutta først omkring 1980. Men for dem som brukte setrene lengst, var ikke seterlivet det samme som før. Sesongen var kortere, og en slutta med ysting og kjerning og leverte mjølka til nærmeste mjølkerampe på hovedvegen i stedet. Der tok Selburuta over og frakta produktet til meieriet i Selbu.

Separatorvask på vollen utafor setersjølet. Alt ble vaska i trebonker. Budeie (seterdeie) er Ellen Kløften, og bildet er fra Vessingvollen i 1956. Denne setra var i bruk lenge etter krigen.

Ei av de siste «stakk-kjerringer» i Tydal, Marie Bjørgen, i 1948. Bruket Bjørgen hadde lite innmarksareal og måtte ty til markaforet. Det ble slått og stakka høy i utmarka til de slutta med kyr noen år etter krigen.

Det ble mindre liv og røre i utmarka også utover sommeren og høsten — om en ser bort fra de områda der anleggstrafikken laga uvante lyder og satte sine spor. Den tradisjonelle markaslåtten — et like fast innslag i drifta som seterbruket — tok også slutt. Noen forteller at de lot utslåttene stå i fred allerede under krigen. Men de fleste dro på markaslått noen år etterpå. Omkring 1950 var det praktisk talt slutt. Bare graset på enkelte setervoller ble høsta ennå ei tid. Brukerne holdt gjerne seterhusa vedlike for å bruke dem som

hytter. Men «løddun» i marka fikk stå tomme og ség sakte ned av snøtyngde og råte. Kyrne og ungfeet ble nå bare sluppet ut på beite i den nære utmarka. Reinen fikk ha fjellet mer for seg sjøl. Og om den skulle nærme seg bygda, var det ingen fare lenger for at den skulle ergre bøndene med å ødelegge høystakker eller trampe ned setervoller. Hovedårsaken til at markaslåtten tok slutt var av økonomisk art. Det hadde gjennom lengre tid blitt færre folk på gardene, og særlig markaslåtten krevde mange arbeidsfolk. Sjøl om det var arbeidsløshet i mellomkrigstida, måtte tydalsbøndene leie både slåttekarer og sommertausar fra Selbu eller andre bygder. Da forholda etter krigen snudde fra overskudd til mangel på arbeidskraft, sa det stopp av seg sjøl. Bøndene kunne ikke konkurrere med kraftutbyggerne om arbeidslønna, og jentene fikk bedre betaling, lettere arbeid og kortere arbeidsdag om de dro til byen. Markahøyet hadde også liten fôrverdi. Skulle det bli større mjølkemengder, måtte en bruke bedre høy, silo- og kraftfôr. Gjødslingsforsøk viste at en kunne øke grasavlinga til det dobbelte på heimejorda om en brukte kunstgjødtsel. Mer bruk av kunstgjødtsel som ga større avlinger, kombinert med kraftfôrtilskott, gjorde det altså mulig å oppgi setervollene og utslåttene. Siloen og traktoren hjalp bøndene til å greie driftsomlegginga. Den var ikke bare en dyd av nødvendighet, men noe en gjorde av lønnsomhetshensyn. En kar rekna ut at han tapte 300 kroner pr. dag om han skulle fortsette å slå i marka i stedet for å ta anleggsarbeid og kjøpe kraftfôr. Avviklinga av seterdrifta og markaslåtten førte med seg mange andre endringer. Gjetinga, som var tradisjonelt barnearbeid, ble overflødig. Heller ikke i utmarka om våren ble det gjett lenger. Gjetinga ville i alle fall ha kommet i konflikt med skolen, som nå holdt på lenger om våren enn før. Så kom også arbeidsvandringene av sommertausar og slåttekarer bort. Husmora og andre ble frigjort fra å være budeie om sommeren. Og når setertausene forsvant, ble det heller ingen grunn til å holde gomfest om høsten.

Fra smørproduksjon til mjølkelevering

Viktigste salgsproduktet for bøndene var smøret. Siden 1935 hadde en hatt smørlaget som sto for eltinga og omsetninga. Produsentene leverte usalta smør til butikkene og fikk betalinga gjennom dem. De hadde ikke noen fortjeneste av smøret, men ville gjerne ha det slik for å sikre seg betaling for varene folk kjøpte. Smørlaget hadde en egen kjører som henta smøret til smørbua. Gustav N. Aas hadde denne jobben etter krigen og fikk åtte kroner pr. tur. I smørbua foretok «Smør-Jo» den første kvalitetskontrollen og hadde 20 øre pr. kg oppgjort smør for arbeidet. Det godkjente smøret ble så elta sammen til en ensarta kvalitet. Det var forøvrig ikke noe lett arbeid, men det ble forandring etter 1949, da en fikk elektrisk motor. Smørelteren måtte forresten finne seg i å gå ned i lønn etter at motorkrafta kom. Smørlaget sto tilslutta Trøndelag smørlag, som sørger for videresalget. Tydal smørlag hadde også ei tid avtale med firmaet I. K. Lykke i Trondheim, og det solgte smør til Væktarstua. Smørmengdene som laget omsatte, kunne ellers variere med anleggsvirksomheten fordi mye mjølk ble levert til ymse kokkelag. Det var særlig bøndene i Stugudal som leverte mjølk. I 1950 opphørte Smørlagenes salgslag, og Tydal smørlag meldte seg inn i Trøndelag melkesentral. Fra da av ble det slutt med levering av refusert smør til redusert pris. Det smøret som ikke holdt kvalitetsmål, ble sendt tilbake til produsentene. Men det må sies at tydalssmøret holdt bra kvalitet. Budeiene hadde tradisjoner å ta vare på når det gjaldt kinning. Det refuserte smøret utgjorde ofte under én prosent av leveransene. Og i 1953 fikk Tydal smørlag en utmerkelse for beste fjell- og gardssmør på en utstilling av meieriprodukter i Trondheim. Praktisk talt alle som hadde kyr leverte smør. Det var dem som hadde bare noen få kilo, men ti — femten brukere hadde leveranser på over 300 kg i året de første åra etter krigen. Den samla smørmengda passerte 20.000 kg i 1949 og steg til over 25.000 kg i 1956. Nå

hadde tredjeparten av produsentene smør- og mjølkesalg som tilsvarte over 300 kg smør i året. Utbetalt pris pr. kg var kommet opp i kr. 12,50, slik at disse fikk en bruttoinntekt på mer enn 3.750 kroner, dvs. en halv årslønn for en arbeider. Hele smøromsetninga innbrakte bøndene en inntekt på 320.000 kroner. Halvparten av det var statstilskott. Smørproduksjonen var imidlertid arbeidskrevende. Mange ville heller selge mjølk, og fra høsten 1957 kom det i gang mjølkekjøring fra Sakris- mo ved Løvøya til Selbu meieri. Dermed ble enda et tradisjonelt arbeid på garden rasjonalisert bort. Smørlaget vedtok å avvikle året etter, og det solgte hus og inventar. (Smørstuggu ble senere brukt til fritidshus, men revet i 1990.) Kapitalen ble fordelt mellom medlemmene etter smørleveransen i 1956.

Husdyr, foring og mjølkeproduksjon

Bøndene hadde lenge hatt et stabilt storfetall som lå oppunder ett tusen. Godt over halvparten var mjølkekyr. En oppgave fra 1946 viste 580 kyr. Ni år senere var det like mange. Men i løpet av 1960-åra ble kutallet kraftig redusert. Jordbrukstellinga i 1969 viste at det var bare 332 kyr, og det var flere kalver, kviger og okser til sammen enn mjølkekyr. Mange bruk hadde nå slutta helt med å ha storfe.

Husdyrholdet 1949—1969

	1949	1959	1969
hester	110	83	30
storfe	947	969	754
herav kyr	536		332
sauer	1051	1127	1281
geiter	822	122	
høns	605	288	380

Færre kyr betydde ikke at mjølkeproduksjonen gikk ned. Tvert imot økte den, fordi kyrne mjølka mye mer enn før. Produksjonsveksten var enorm, men ikke spesiell for Tydal. Framgangen kom heller sent til fjellbygda sammenlikna med gode jordbruksbygder, for tydalingene holdt lenge på den gamle praksisen med svak foring og mange kyr. Utstrakt bruk av markafor til 1950-tallet, mangel på kulturbeiter og lite gjødsling resulterte i lite mjølk i bøtta. Dessuten var den blanda rørosrasen små kyr som ikke var de beste mjølkeprodusenter. Det var ingen kontrollforening eller okseholdsforening, så avlsarbeid var det lite snakk om. Siden det ikke var noen fjøskontroll og mjølkelevering, vet vi ikke hvor mye ei gjennomsnittlig tydalsku mjølka i de nærmeste etterkrigsåra. Jordbruksrevisor Per Buan antok at kua mjølka 1.630 liter årlig i 1950. I så fall hadde det vært liten framgang de siste tiåra, men det er ikke et usannsynlig lågt tall. I 1960-åra ble det danna ei kontrollforening, og gjennomsnittsproduksjonen for kyrne i laget var 2.800 kg i 1963. Det var ett tusen kg mindre enn gjennomsnittet i Trøndermeieriets distrikt. Bare én buskap i bygda nådde dette gjennomsnittet. Høgstproduserende ku i Tydal mjølka 5.000 kg i året, men bønder i nabobygder kunne skryte av kyr som mjølka 7.000 kg. Mjølkeproduksjonen i Tydal lå altså langt etter andre, men

forspranget ble innhenta med forbausende fart. Allerede i 1967 var det bare 200 kg som skilte mellom middeltallet i Tydal kontrollforening og Trøndermeieriets gjennomsnitt. Fjøskontrollen kan nok ta en del av æra for framgangen, men ikke hele, for det var bare halvparten av kyrne som var med i slutten av 1960-åra. Mer vekt på avlsarbeid var en annen årsak. I 1960-åra begynte en å kjøpe inn NRF-kyr og bruke kunstig inseminering. Aller viktigst var at bøndene begynte med en sterkere og annen foring. Av tabellen nedafor merker vi oss en markert overgang fra stråfor til silo- og kraftfôr:

Forets sammensetning 1963—70 (forenheter). Prosentfordeling

	1969	1966	1969-70
Tørt stråfor	41	36	19
Silo, rotvekster	5	9	22
Beite	29	22	22
Kraftfôr	25	32	37

Talla for sammensetninga av foret gjelder medlemmene i Tydal kontrollag, og er ikke helt representative for alle husdyrbrukere i bygda. Men tendensen er klar, og den fulgte alle: En begynte å bruke langt mer silofôr og kjøpte kraftfôr for å få opp mjølkeproduksjonen. Disse endringene skjedde særlig raskt i slutten av 1960-tallet. Herredsagronomen gikk i spissen for det nye jordbrukssynet og oppfordra bøndene til å bygge flere siloer og legge mest mulig av graset i silo. Det var også en lønnsom investering, mente han, for staten ga omtrent 50 prosent tilskott til bygginga. Bøndene fulgte oppfordringa. Som vi har sett foran, fikk flertallet av mjølkebruka grassiloer i løpet av 1960-åra. Utgiftene til leiehjelp i slåttonna ble kraftig redusert til fordel for investeringer i maskiner og til kjøp av kunstgjødsel og kraftfôr:

Utgifter til gjødsel, kraftfôr og drivstoff

	1949	1959	1969
Kunstgjødsel	26.200	45.500	71.000
Kraftfôr	66.000	192.400	470.000
Drivstoff til maskiner	870	23.600	44.00

Trass i denne kraftige økninga var det langt igjen til lønnsomhetsgrensa, mente herredsagronomen. Han mente særlig at gjødslinga var for svak, og at bøndene med fordel kunne bruke dobbelt så mye kunstgjødsel som de gjorde.

Saueholdet

De store utmarksområda høvde godt for sauehold, og sauetallet økte etter krigen. Det var vanlig at de fleste gardene hadde noen sauer, men få hadde mange. Ennå i 1969 hadde godt over halvparten av

sauebøndene under tjue voksne dyr. I alt var det 46 bruk som hadde sau i 1969. Spesialiseringa i husdyrholdet har altså kommet senere. De som drev med sau og geit gikk sammen om å danne Tydal sau- og geiteavlslag i 1951. Initiativtaker var Herlov Stugudal, som var en av de største sauebrukerne i bygda. Trass i namnet, var det likevel ikke så mye avlsarbeid som ble drevet den første tida. Det har blitt viktigere i de senere åra, særlig etter 1980, da en fikk værring og eget avlsutvalg. De første åra var det heller ullbehandling som sto i fokus. Avtakerne av ulla stilte større krav til sortering og behandling enn før, og siden produsentene sorterte ulla sjøl, var det nødvendig med veiledning for å oppnå brukbar pris. Per Østby Stugudal ble derfor sendt på kurs i ullsortering og ble «uttatt som ullsorterer for laget». Ei anna viktig sak var å få inngjerda beiteområder. Sauebrukerne arbeidde mye med dette spørsmålet og vurderte flere alternativer. Det ble delvis løst ved at brukerne i fellesområdet i Ås danna beitelag og inngjerda et felles beiteområde for sau og kviger. Med inngjerda områder følte sauebrukerne seg tryggere for tap. Sau- og geiteavlslaget bevilga skottpremie på gaupe og belønning for påvisning av krypskyttere. Bjørn har imidlertid vært langt farligere for sauene. Slagbjørn har riktignok sjelden vært på ferde, men et bjørneår var 1965, da 12 eiere i Gresli, Aune og Åsdalen mista 72 sauer til sammen.

Redusert åkerbruk

Kornarealet hadde økt i mellomkrigstida, og mange var nok glad for at de hadde åker til å skaffe seg eget matmjøl under okkupasjonstida. Etter krigen slutta den ene etter den andre med korndyrkinga. Allerede i 1949 ble det slått mer til grønfor enn det som ble modnet til korn. Det var nå bare 150 dekar kornåker i hele bygda. Avviklinga av kornbruket skjedde til forskjellige tidspunkter i grendene. De øverste gardene som dyrka korn lå på Løvøya, men avlingene der hadde sjelden gitt brukbart resultat til menneskeføde. De slutta helt med korn like etter krigen. I Østby fortsatte korndyrkinga noen år lenger. De siste slutta på femtitallet. Lenger ned i bygda var det bedre vilkår for korn. I Hilmo ble det jamt slutt i 1960-åra, mens enkelte i Gresli dyrka korn helt til 1980-tallet. I 1969 var det elleve brukere som dyrka korn, til sammen 86 dekar. Omtrent dobbelt så mye areal ble nytta til grønfor. Potetdyrkinga holdt seg lenger. Potetåkrene etter krigen var større enn noen gang før. Men i 1960-åra fant bøndene ut at det var lite lønnsomt å bry seg med å dyrke potetene sjøl. Arealet ble halvert i løpet av ti år. I alt hadde Tydal bare 366 dekar åker i 1969. Det utgjorde 6—7 prosent av hele innmarksarealet. Dette beskjedne åkerbruket var imidlertid ikke noe uvanlig eller nytt for fjellbygda Tydal. Kornarealet hadde vært enda mindre i begynnelsen av århundret. Første verdenskrig og mellomkrigstida hadde imidlertid ført til en renessanse for korndyrkinga. Men i etterkrigstida var det klart at det lønte seg å satse på den driftsforma som bygda hadde best naturvilkår for.

«Strukturrasjonalisering»

Gardene i Tydal hadde alltid vært små i forhold til dem i bedre jordbruksbygder. Formannen i jordstyret vurderte det slik i 1955 at ingen bruk var store nok til å fø en normalt arbeidsfør familie uten at biinntekter var med. Tok en imidlertid omsyn til skogen, rekna han med at 25 bruk var sjølstendige økonomiske enheter. Etter hvert økte kravet til arealstørrelse og ressurser, dersom bruket skulle gi en full familieinntekt. Herredsagronomen ville bare rekne sju bruk som sjølstendige i 1967. Et minimum, mente han, var at bruka hadde 100—120 dekar dyrka jord. I 1969 var det bare ni bruk som hadde et

jordbruksareal over 100 dekar.

Bruksnedlegging

På mange av småbruka ble det stadig vanskeligere å opprettholde drifta. Det gjaldt særlig nybrottsbruka fra mellomkrigstida og avsidesliggende garder. Nybrottsbruka hadde for lite jord til å være drivverdige enheter i etterkrigstida. Bruka i utmarka hadde tidligere greid seg takka være utmarksressursene. Men da markaforinga og setringa ble oppgitt, var det ingen som ville satse på utkantbruka lenger. Dessuten hadde flere av dem ikke vegforbindelse, og dermed var det nesten umulig å levere mjølka på rutebilen. Slike bruk var f.eks. Langen og Nedal som begge ble forlatt i begynnelsen av 1950-åra. De to gjenværende plassene i Åsdalen nord for Ås ble også oppgitt da de gamle brukerne døde. Jorda på disse bruka gikk ut av produksjon, mens innmarka på andre nedlagte småbruk ble kjøpt av naboer til tilleggsjord. Nedlegginga begynte i 1950-åra, og den økte i neste tiåret. I løpet av 20 år forsvant nesten en tredjepart av bruka. Det var først og fremst de minste plassene som ble lagt ned. Mange var tungdrevne eller lite lønnsomme bruk som ingen ville overta, eller jordbruket ble oppgitt fordi brukeren fant det mer fristende å bli anleggsarbeider og få faste pengeinntekter. Mesteparten av jorda ble enten solgt eller leid ut til andre, slik at de gjenværende bøndene fikk større innmarksarealer til disposisjon. Det ble f. eks. over dobbelt så mange bruk over 100 dekar i 1969 som 20 år før. En kikk på tabellen nedafor viser hvordan denne «strukturrasjonaliseringa» forandra bruksstrukturen i bygda:

Antall bruk over 5 da. av forskjellig størrelse

	1949	1959	1969
5-19 da	24	20	9
20-49 da	71	62	39
50-99 da	43	42	42
100-200 da	4	6	9
sum	142	130	99

Forgubbing

Et resultat av utviklinga var at yngre personer lettest fikk seg jobb utafor bruket, mens de eldre ble sittende igjen med bruket. I 1949 og begynnelsen av femtitallet var tredjeparten av brukerne over 60 år. I 1969 var andelen steget til 42 prosent, og denne lå godt over gjennomsnittet i fylket. Det var på småbruka at en fant flest eldre brukere. I 1960-åra foregikk det imidlertid mange eierskifte, slik at andelen av yngre brukere også var relativt stor. Femteparten var under 40 år, og det var et høgere tall enn gjennomsnittet i fylket.

Færre sysselsatte

Forgubbinga i 1960-åra vakte bekymring hos mange. Men det skulle vise seg at andelen av eldre brukere gikk ned igjen. Mer bekymringsfullt var det at sysselsettinga i jord- og skogbruket gikk sterkt tilbake. Av den yrkesaktive befolkninga hadde 64 prosent hatt hovedinntekta fra primærnæringene i 1950, men bare 29 prosent i 1970. Tilbakegangen var sterkest for menn. Utviklinga var svært ulik i de forskjellige grendene. I Kirkvoll-kretsen var det bare femten prosent av mennene som hadde hovedinntekta i jord- og skogbruket i 1970. Men modernæringene var fortsatt viktigst for 43 prosent av mannfolka i Stugudal, som levde av inntektene fra eget arbeid.

Arbeidsinnsats og attåtarbeid

Et skjønnsmessig overslag over arbeidsinnsatsen i jordbruket i 1955 kom fram til 160 mannsårsverk. Siden det var 142 gardar, var det altså bruk for arbeidskrafta for vel ett voksent mannfolk pr. jordbruksenhet. Oppgavene fra jordbrukstellinga i 1969 viste at den totale arbeidsinnsatsen i jordbruket hadde gått ned. Færre enn før hadde nå jordbruksarbeid som eneste yrke. Det gjaldt for 56 mannlige brukere i 1959, men bare 35 oppga bruket som eneste leveveg i 1969. Av hoved- eller attåtinntekter var det arbeid i industri og på anlegg som var viktigst for de fleste. Ellers var det jord- og skogbruksarbeid hos andre og pensjoner som ga de viktigste biinntektene. Det var i hovedsak mennene som hadde lønna attåtarbeid utenom bruket. I hvor stor grad drifta ble overlatt til kona, barna eller andre, varierte etter hva slags hoved- eller attåtarbeid mannen hadde. Trulig fikk mange kvinnfolk mindre å gjøre med sjølve gardsarbeidet enn før. For med maskinenes inntog overtok karene mer av utearbeidet. Til og med i fjøset overtok de stellet etter at mjølkemaskinen kom, og fjøsrøktervikaren kommunen tilsatte fra 1966, var en mann. Bondekona ble mer husmor enn noen gang før. Men ikke alle opplevde det slik. På de småbruka der mannen tok anleggsarbeid i sommerhalvåret, ble gardsdrifta helst mer enn før overlatt til kona. Ja, konas arbeid ble forutsetninga for at mannen kunne reise på anlegg uten at familien måtte gi opp bruket. I slutten av 1960-åra var det slik at i gjennomsnitt sto mennene for 2/3 av den totale arbeidsinnsatsen i jordbruket. Av familiehjelp eller leid hjelp utenom brukerne sjøl, var det også mest behov for mannlig arbeidskraft. Tenker vi på den totale arbeidsinnsatsen i en gardbrukerheim og inkluderer husarbeidet, blir nok den kvinnelige arbeidsinnsatsen mye større. Men den har vi ikke tall for.

Jordbrukets økonomi

Sjøl om jordbruket var hovednæringa i bygda, sto den antatte inntekta ikke i forhold til antallet av sysselsatte i næringa. I midten av 1950-åra f.eks. hadde jordbrukerne bare vel fjerdeparten av den totale inntekta til kommunens innbyggere. Tar vi med inntektene fra gardsskogene, øker andelen til 44 prosent. Skogen var altså et helt nødvendig ressursgrunnlag for bøndene. Nettoinntektene fra skogen varierte mye fra år til år, men utgjorde vanligvis vel femteparten av bøndenes nettoinntekter i 1960-åra. Hovedgrunnlaget var husdyrproduksjonen. Mange produserte fortsatt mest til eget bruk. Det var likevel bare et fåtall, i alt ti bruk, som ikke solgte noe. Først og fremst var det mjølk de fleste hadde regulært salg av. En fjerdepart av brukerne i 1959 hadde mer tilfeldig salg av overskott. De fleste av bruka som

«overlevde» strukturrasjonaliseringa baserte seg på salgsproduksjon. I 1969 leverte 2/3 både mjølk og kjøtt. Nesten halvparten solgte også ull. En tredjepart skaffa seg inntekter fra tømmer eller vedsalg. I tillegg hadde enkelte større eller mindre inntekter av turisme og utmarksnæringer. Ett bruk (Bjørgen) spesialiserte seg på grønsak- og jordbærproduksjon, og et par stykker prøvde seg med høns og eggsgalg. Det karakteristiske for jordbruket ble fortsatt allsidighet: Det var mange måter en utnytta naturgrunnlaget på. Bøndene drev i stor grad mangesysleri, og jorda, skogen, utmarksressursene og lønnsarbeid var til sammen nødvendige for fjelljordbruket.

Skogbruket

Når jordbrukerne kunne greie seg såpass bra med ressursene de hadde på garden, var det først og fremst takka være at de hadde skog attåt bruket. De fleste hadde skog nok til brenne, trevirke og tømmer til husbehov. Slike herligheter hadde alltid vært rekna for nødvendige på et gardsbruk. Også husmennene fikk disse godene med i leievilkåra. Sjøleierne kunne i tillegg selge tømmer mer eller mindre regelmessig. Bygda hadde for så vidt skog til alle, men eiendomsforholda stengte noen ute.

Skogarealet

Skogarealet i Tydal ble først grundig vurdert ved skogtellinga i 1927. Senere er særskilte tellinger holdt i 1957 og 1967. I de to siste tellingene kom en fram til noen andre tall enn før, men det var også betydelig forskjell mellom resultatene i 1957 og 1967. Ved den siste tellinga ble det rekna med et større areal både med lauvskog og barskog. Talla forteller imidlertid mer om forskjellige måter å vurdere det produktive skogarealet på enn om virkelige endringer. Det foregikk noe skogplanting i tiårsperioden, men samtidig gikk enda større skogarealer over til andre formål. Det skjedde også en naturlig tilvekst, særlig av lauvskog, etter som slått og beiter i utmarka ble innskrenka. Overalt i landet ble det i 1967 tatt med et større areal for produktiv skog, og i vårt fylke var det nettopp lauvskogen som ble høgre verdsatt i statistikken. I Tydal ble trulig også flere eiendommer tatt med enn før. Områder som i 1957 var utelatt og rekna med til beiteområder, ble tatt med i skogarealet i 1967. Med disse forbehold i mente får vi dette skogarealet i 1950—60-åra:

Produktivt skogareal (dekar)

	1957	1967
Barskog under barskoggrensa	80.200	101.590
Lauvskog under barskoggrensa	380	18.300
Lauvskog over barskoggrensa	100.800	107.270
Skogareal i alt: .	181.380	227.160

Eiendomsforhold

Skogen var fordelt på mange eiere. Bare 15 eiendommer var helt uten skog i 1957. Bruka over 20 dekar jord hadde i middeltall 425 dekar barskog og 563 dekar med lauvskog i 1969. Om en sammenlikner med andre

Skogplanting i 1951 på kommunens eiendom i Åsdal.

bønder i fjellregionen, var det bare selbyggene som gjennomsnittlig hadde mer skog tillagt gardsbruket. Røsosbøndene hadde mest lauvskog. Men Tydalsbøndene ligger på topp når det gjelder samla skogareal. Skogarealet som bøndene eide, utgjorde imidlertid under halvparten av all skogen i kommunen. Den største skogeieren var Thomas Angells stiftelser, som hadde 29.000 dekar, eller nesten tredjeparten av all barskogen. Staten og Opplysningsvesenets fond eide omkring sjettedeparten av barskogen og resten hørte til kommunen. Kommunens andel minka noe ved at den solgte eiendommen Nygård til brukeren. I slutten av 1960-åra utgjorde kommuneskogene knapt fem tusen dekar.

Skogreising og kulturarbeid

Det var sørgelig lite med kulturarbeid i skogene i Tydal, rapporterte herredsskogmesteren i 1957. Skogrådet unnskyldte skogeierne med at det var mangel på arbeidskraft i skogen. Skogbruket fikk altså merke virkningene av anleggstida, som lokka folk bort fra jord- og skogbruksnæringa og over til bedre betalte jobber. Både kommunen og private kom nå til at det måtte gjøres mer for å styrke skogbruksnæringa. Ett av tiltaka var at ei ny skogreisingsnemnd, som besto av skogrådet, ordføreren og formannen i jordstyret, utarbeidde en storstilt skogreisingsplan i 1959–60. Planen gikk ut på å tilplante skog i ledig areal i løpet av 40 år. Nemnda mente det måtte være særlig aktuelt å plante gran i lauvskogområdet øverst i bygda. Utgiftene skulle fordeles mellom skogeierne, staten og kommunen. Kommunestyret gikk inn for planen sommeren 1960 og vedtok å dekke fjerdedeparten av utgiftene til skogreisinga i Stugudal. Omtrent samtidig avsatte fylket midler til et skogreisingsfond. Skogreisinga begynte lovende med tilplanting av 30.000 planter i 1961 på et felt som omfatta fem skogeiere. Men så minka innsatsen. I løpet av fire år var det blitt tilplanta knapt fire hundre mål med 98.400 planter, hovedsakelig i lauvskogområder og på enkelte myrer i lågere strøk. Dette utgjorde bare 60 prosent i forhold til den oppsatte planen. Det ble ikke så mange kronene som kommunen måtte ut med for å oppfylle sin del av kostnadene. Forklaringa som skogeierne brukte, var fortsatt mangel på arbeidsfolk og at en ikke hadde noen skogreisingsleder til å ta seg av arbeidet. Den siste erkjennelsen førte til at fra 1966

ble Einar Waagan tilsatt som skogassistent i deltidstilling. I tillegg til å virke som skogreisningsleder skulle han også ta seg av kommuneskogene. Stillinga var imidlertid felles for både Selbu og Tydal kommuner. Han kunne derfor ikke rekke over så mye, og skogrådet tilsatte også et par skogsarbeidere for å utføre arbeider både i kommunens skoger og i privatskogene. Hovedansvaret for å spre kunnskap og opplysning om riktig stell og røkt av skogen lå til herredskogmesteren i Selbu og Tydal. Dette skjedde gjennom kurs og skogdager. Men han følte ikke alltid at skogeierne var de raskeste fram på for å søke kunnskap. På skogdagen i Tydal i 1968 møtte f.eks. bare sju skogeiere fram. Også skogsarbeiderne fikk tilbud om kurs. Med nye redskaper og arbeidsmåter var opplæring i yrket noe som måtte til på en annen måte enn før, da læring var å se på hvordan erfarne arbeidere svingte øks og sag og kjørte stytting. Rettleiingstjenesta til herredskogmester og skogassistent bidro nok til at kulturarbeidet ble tatt mer alvorlig og gjort mer systematisk enn før. De private skogeierne tilplanta 2—300 dekar årlig, de rydda og grøfta i skogene sine, inngjerda plantefelt og gjorde etterarbeid med ugrasrydding, sprøyting og overgjødsling. Gjødsling av skog var noe nytt i etterkrigstida. Thomas Angells stiftelser tok i bruk fly til skoggjødsling for første gang i 1965. Kanskje aller viktigst for kulturarbeidet var den lovfesta finansieringsordninga, som bestemte at det måtte avsettes kultur- og investeringsavgifter ved alt tømmer salg. Ei ny lov om skogproduksjon og skogvern i 1965 slo sammen disse avgiftene til én skogavgift. Pengene kunne gå til kulturarbeid, vegbygging, innkjøp av teknisk utstyr, husvære eller til andre formål. Skogeiere som sto foran større investeringsarbeider, kunne betale inn ekstraordinære skogavgifter. Belønninga for å gjøre dette var at skogeierne slapp å betale skatt av beløpet. Som i jordbruket ble det også gitt statsbidrag til kulturarbeider, f. eks. til grøfting.

Tømmerhogger Johan Bjørgen og kjører Gustav Hilmo i Thomas Angells skoger ved Hilmo-brua. Bildet er tatt i 1949, og de driver ennå skogsdrift på tradisjonelt vis.

Skogsveger

Et problem for å kunne utnytte rasjonelt all skog har alltid vært transporten. I etterkrigstida ble det et høgt prioritert mål å bygge flere skogsveger. Staten ga også tilskott til dette. Og Tydal kommune er en av de få kommunene i fylket som har gitt kommunal støtte til godkjente skogsveganlegg. Fylket utarbeidde en generalplan for skogbilvegnett i fylket i 1962. Det var først og fremst kraftutbygginga som påskynda bygginga av skogsveger. Etter som elvene ble regulert, måtte TEV bygge skogsveger til erstatning for fløtervatnet. Dels ble også e-verkets egne anleggsveger nyttige for skogbruket. De fleste av de større

vegene ble bygd etter 1970. Men allerede i 1960-åra var det utbygd et brukbart vegnett. Det gjorde det bl.a. mulig å nå i mer skog enn før.

Skogsveger 1967

Skogsveger eid av private/vegforeninger:

Helårs bilveg	24 km
Helårs traktorveg	10 km
Vinter traktorveg	5 km
Offentlige og andre bilveger som går gjennom skogen:	50 km
Sum skogsveger	89 km

Driftsomlegging og ny teknologi

Skogsvegene var ett av de synlige spora i landskapet som fortalte om at skogsdrifta var i ferd med å endre seg. Ett anna synlig resultat var at plukkhogst med igjensetting av frøtrær ble avlegs. I stedet fikk en store og nakne snauhogstfelter som endra vilkåra for andre plantevekster og dyrelivet i skogen. På kort tid, og tydeligst i 1960-åra, skjedde en hel revolusjon. Samtidig med at transporten ble flytta fra elva til vegen, ble hesten overflødig. Traktoren overtok i skogen, liksom som på gardene. Men det tok lenger tid før traktorene ble anvendelige i skogen. De første traktorene etter krigen var små, og det gikk ei tid før utstyr som vinsj, belter og tilhengere ble innkjøpt og brukt. Traktoren slo gjennom i skogbruket først for alvor i 1960-åra. Ved skogbrukstellinga i 1967 ble det registrert 26 traktorer, de fleste alminnelige jordbrukstraktorer. Etterat det nye utstyret først kom i bruk, gikk utviklinga raskt. Og den som ikke fulgte med den, kom fort i bakleksa. Av 51 hester i skogen i 1957 var det bare 15 igjen ti år senere. I 1970 skrev skogassistent Olav Korsvold i årsmeldinga:

«Ellers vil 1970 bli husket som det siste året da en hestekjører tok sitt levebrød fra skogen. Nå er det slutt, og fagmannens ord fra flere år siden om at den eneste befatning hesten burde ha med skogbruk, det var som pølse på kaka for sko garb eiderne, har slått til».

For skogsarbeiderne kom et nytt og revolusjonerende redskap i bruk, motorsaga. De første motorsagene var imidlertid store og tunge og ikke helt populære. Jobu senior som begynte å bli kjøpt inn i andre halvdel av 1950-tallet, ble derfor bare brukt til felling. Men med de lettere sagene som etter hvert kom på markedet, kunne øks og sag legges helt bort. I 1967 var det femti motorsager i bruk i Tydalsskogene. Og barkespaden var lagt bort før, for tømmerkjøperne barka nå stokkene maskinelt. Livet for skogsarbeiderne endra seg også på andre måter. I de første åra etter 1945 ble det satsa mye på bedre bo- og kostforhold. De store skogeierne bygde skogstuer og organiserte kokkelag og felleshusholdninger. Noen flyttbare stuer kom også i bruk. Det ble slutt på den tida da hoggerlaget først måtte reise seg ei primitiv jordkoie før de kunne gå løs på skogsteigen. Nå sto skogstua ferdig, og på veggen inne var reglene som gjaldt for husvære i skogbruket, slått opp. Ei viktig endring var at transporten ble flytta fra elv til veg. Dette skjedde ikke brått, for en begynte litt om senn å kjøre tømmeret. I slutten av 1960-tallet ble det fløta bare fjerdeparten så mye tømmer i Nea som i begynnelsen av femtitallet. Ennå så sent som i 1968 mente herredskogmesteren at for «enkelte vassdrag er de topografiske forhold slik at en fremdeles må beholde

fløtningen i overskuelig fremtid». Denne framtida skulle vise seg å bli kortere enn tenkt. I 1971 tok fløtinga i Nea slutt, og dermed ble det også stopp i fløtinga av tømmer fra sideelvene. Et gammelt yrke og en farefull del av skogsarbeidet var blitt historie. Med bedre og flere veger skjedde et nytt trinn i utviklinga. De gjorde det mer og mer mulig å bo heime og ta skogsarbeidet som en vanlig arbeidsdag. I stedet for skogstuer kunne en nøye seg med kvilebuer for matpauser, tørking eller skifting av klær. I 1967 var det 36 slike kvilebuer, flere enn det samla tallet på skogstuer. Nå var det ikke mange igjen som overnatta og bodde i koie for lengre perioder. Felleleshusholdninger var det slutt med, og kokkene hadde funnet seg andre gjøremål eller tatt liknende arbeid på anlegga.

Syssetting

Den nye teknologien fikk også store konsekvenser for syssettinga i skogbruket. Antall dagsverk i skogen gikk ned fra 9.000 vinteren 1956/57 til 5.500 i 1966/67. Avvirkinga av tømmer hadde økt med 22 prosent, men antall dagsverk som gikk med til hogsten, hadde likevel minka med 39 prosent. Grunnen var delvis de 50 motorsagene som hadde kommet i bruk, men vel så mye sparte en arbeidstid ved at bare fløtertømmeret skulle barkses. Tida som gikk med til lunning og kjøring hadde minka enda mer. 15 flere traktorer erstatta altså mer enn tapet av 36 hester. Det eneste som det gikk mer tid til, var kulturarbeid og vegbygging. Slikt var investeringer på lengre sikt. Med ny teknologi ble det også nytta mindre leid arbeidskraft. Utviklinga av virkespriser og lønninger førte dessuten til at skogeieren prøvde å få størst mulig del av arbeidsinntekta sjøl. I 1966—67 ble godt og vel halvparten (55 prosent) av arbeidet i privatskogene utført av eierfamilien sjøl. Tar en med det totale antallet av dagsverk i skogbruket i Tydal — medrekna hogst, kjøring, vegarbeid, skogkultur og skoghusvære — minka andelen av den leide arbeidskrafta fra 75 prosent i 1957 til 70 prosent i 1967.

Totalt arbeidsforbruk i skogbruket

	1957	1967
Utførte dagsverk av eier	2.441	1.848
Leid arbeidskraft, dagsverk	7.501	4.347
Sum dagsverk	9.942	6.295
Prosentandel leid arbeidskraft	75	70

Skogen var og ble — trass i all rasjonalisering — en viktig arbeidsplass i kommunen. Rekner en dagsverka om til hele årsverk, syssetta skogbruksnæringa omlag 35 personer i siste del av 1950-åra og ea. 22 personer ti år senere. Eller sagt med andre ord ga skogen alene syssetting til sjettedel av yrkesbefolkninga i primærnæringene.

Avvirkning

Like etter okkupasjonen var avvirkninga svært liten i Tydal. Skogeierne både her og i andre kommuner ble pålagt av fylkesskogkontoret å drive fram et visst kvantum tømmer, for det var mangel på byggematerialer etter krigen. Myndighetene oppfordra derfor alle om å «gjøre alt hvad gjøres kan for å få avvirket mest mulig tømmer». Men skogrådet i Tydal protesterte til å begynne med mot pålegga. Den gamle frykten for at avvirkninga kunne bli for stor, hang igjen. De private må hogge ungskog for å oppfylle kravet, het det i 1946. Stiftelsene kunne heller hogge mer, mente Skogrådet. Tydal var pålagt å drive fram 5.500 kubikkmeter salgstømmer. Skogrådet ville ha kvoten nedsatt til 3.000. Noen år senere ble imidlertid kvotene oppfylt uten spesielle pålegg og fordelinger mellom skogeierne. Mange eiere begynte å utblinke større kvantum tømmer enn de var pålagt. Det skulle vise seg at avvirkninga kunne økes uten skade for skogen. Tvert imot ble klagene i 1960-åra at det var for stor andel av gammel og hogstmoden skog i Tydal. Avvirkninga økte derfor kraftig før traktorene og motorsagene kom i allmenn bruk. Med den varierte mye fra år til år. Det var mange grunner til det. En var de naturgitte og klimatiske forholda for å drive med skogsarbeid om vinteren. Snømengde, vær og temperatur kunne gjøre det mer eller mindre vanskelig å arbeide i skogen og drive fram tømmeret. Andre forhold var priser, avsetningsmuligheter og tilbudet av arbeidskraft. I 1950-åra kom avvirkninga opp i det dobbelte i forhold til de første etterkrigsåra. Den holdt seg på dette nivået også ut 1960-åra, trass i at Skogeierlaget nå gikk inn for en større avvirkning. Det var underavvirkning i Tydals-skogene, het det i 1967.

Avvirkning til salg og industriell produksjon

(Gjennomsnitt for tre-årsperioder i kb.m.)

Bartretømmer Ved

1946-49	4.430	1.550
1949-52	6.710	1.700
1952-55	10.680	1.350
1955-58	9.830	820
1958-61	9.630	830
1961-64	9.470	560
1964-67	9.360	370
1967-70	10.160	320

I tillegg til salg gikk det med mye ved til eget bruk. Dette forbruket minka etter at elektrisiteten kom til bygda. I 1930-åra ble det anslått at det gikk med 1.400 kubikkmeter ved til brensel på gardene og i setrene. Under skogtellinga i 1967 ble vedkvantumet til eget bruk rekna til 800 kubikkmeter. Tabellen ovafor forteller heller ikke at skogeierne fikk et nytt marked for bjørkeskogen i 1960-åra, da sponplatefabrikker ble reist i Orkdal og på Røros. Skogeierlaget hadde ivra sterkt for å få en treforedlingsbedrift i fjellregionen og gått inn i tiltaket med 80.000 kroner i aksjekapital. Summen ble fordelt på hver skogeier etter eiendommenes årlige barskogtilvekst. Fabrikken på Røros kom i gang i 1963,

og skogeierne begynte å hogge mer bjørkeskog. På det meste ble det levert 1.300 kubikkmeter virke på ett år. Men mange fant snart ut at det ble liten betaling for skogen og at det var mer lønnsomt å selge ved enn sponplatevirke. Etterspørselen svikta også. For transporten fra Tydal ble dyr, og den aller mest krokete bjørka ville fabrikken ikke ha. Allerede i begynnelsen av 1970-åra slutta leveransene nesten helt fra Tydal.

Inntekter

Tømmeret fra Tydal utgjorde jamt over femteparten av alt tømmeret i Neavassdraget. Salgstømmeret fra privatskogene hadde en bruttoverdi på 300.000—500.000 kroner i 1960-åra. Skogen ga altså betydelige inntekter for mange gardbrukere. Likningskontoret prosentlikna dem for inntekter som løp opp i ei halv arbeidslønn eller mer for dem som hadde de største skogeiendommene. I tillegg ga skogen arbeidsplasser for skogsarbeidere, både i privatskogene og særlig i Stiftelsenes skoger. Det var få helårsplasser, men skogen ga gode attåtinntekter for mange småbrukere. Skogavgiften kan vi rekne i tillegg, for den kom tilbake til skogbruket. Avgiften ble trukket fra oppgjøret for tømmer som ble levert til salg eller industriell produksjon. Skogrådet forvalta pengene og førte egen konto for hver eiendom. Som nevnt kan innestående skogavgift anvendes til diverse investeringer og kulturarbeider. Avgiften fastsettes fra år til år, og utgjorde i slutten av 60-tallet 6—12 prosent av bartrevirkets bruttoverdi. Innestående skogavgifter lå i disse åra på vel 200.000 kroner for alle skogeierne i Tydal.

Sagbruk

Flere private skogeiere hadde egne sagbruk, der de skar tømmer til eget og andres bruk. På Aune var det to sagbruk som fremdeles er i bruk. Fem brukere i Gresli hadde gått sammen om ei sag ved Nøkkelbekken. Da bygda fikk elektrisk kraft, ble saga flytta til det nåværende industriområdet, der den fortsatt brukes. Håkon Gresli hadde også i si tid ei flyttbar sag som han dro rundt til andre med. Denne ble drevet av traktor. Ei motordrevet sag fans også på Løvøya. Noen brukere i Ås hadde sag i Kløftfossen. De på sørsida av elva hadde sag ved Kirkvollfossen, der det også en gang var mølle. Kirkvollsaga var i bruk til omkring 1960. Østbybrukerne hadde sitt sagbruk ved Gammelvollsjøen. Men denne var ikke i bruk bare noen få år etter krigen. I stedet for de gamle, små gardssagene ble Tydal sag og høvleri mer brukt. Sagbruket ble bygd i 1930-åra og var i drift til det ble oppstarta et nytt sagbruk på Berggårdsmyra industriområde i begynnelsen av 1970-tallet. Både i 1950-åra og senere har det vært sysla med tanken å få til et andelssagbruk for skogeierne i Selbu og Tydal. Planen har fått liten oppslutning i Tydal, og den er heller ikke blitt noe av.

Saging på Løvøysaga. Jens Aashaug (til høyre) hadde hogget en svær stokk i Spødneslia og vedda med Løvøykarene at de ikke klarte å sage alt tømmeret. Denne stokken ble saga fra begge sider, og i tillegg kløyvd med øks. Løvøykarene vant veddemålet.

Reindriftsnæringa

I et tidligere kaptittel så vi at reindriften var kommet i ulage under okkupasjonen. Reineierne hadde fått en større og villere flokk, slik at de ikke greide å samle den i trær for skilling, merking og slakting. Det var også vanskelig å få dyra med til vinterbeitet slik som før. Antallet av umerka kalver eller heløringer hadde økt, og flokker av halvill rein streifa omkring utenom beitedistrikta både sommer og vinter. Dermed fikk reineierne flere konflikter med bøndene, og innbyrdes var det krangel og strid. Det ble ikke så enkelt for denne næringa å komme tilbake til normale, trygge og stabile forhold.

Næring og samfunn i krise

Reindriftsnæringa og sørsamene har i hele sin historie vært utsatt for sterke påvirkninger og inngrep fra storsamfunnet, og i perioder møtt sterk motstand fra andre i lokalsamfunnet. I etterkrigstida kan vi igjen snakke om krise. Det står om samenes være eller ikke være, mente Anders Nordfjell i 1955. Det sørsamiske samfunnet var lite, men spredt over et stort geografisk område. Bare av den grunn hadde reindriftssamene dårlige vilkår for å holde på sin egenart og bevare fellesskapsfølelsen. I de første etterkrigsåra var det i alt 34 familier og ea. 120 mennesker som var økonomisk avhengig av reindrift. De var spredt over de tre reinbeitedistrikta Essand, Riast-Hyllingen og Elgåa. I Essand, som omfatta Tydal nord for Tya — østre Rotåa, var det 12 reineiere (8—10 familier) like etter krigen og ea. 30—40 familiemedlemmer til sammen. Hvor mange rein de hadde er uvisst, fordi det ikke lot seg gjøre å gjennomføre fullstendige tellinger. Det var ea. ett tusen dyr på vinterbeite i Femundtraktene i 1947, men en stor flokk hadde blitt tilbake i Meråkerfjella. Sannsynligvis var det omkring 2.000 rein i Essanddistriktet på dette tidspunktet. I Riast-Hyllingen, som Nordfjellfamilien i Stugudal hørte til, var det trulig dobbelt så mange dyr og 23 forskjellige eiere i 1947. Det var i dette distriktet at reinantallet hadde økt mest og der en fikk de største konfliktene samene imellom og med bøndene.

Indre strid

Den nye lappfogden etter krigen, Arne Galåen, skildra tilstanden i reindriftsnæringa slik i årsberetninga for 1946:

«De innbyrdes forhold mellom lappene i de forskjellige distrikter er meget dårlige. Det er strid og uenighet om alt mulig. Som regel holder de mindre reineiere sammen ved valg og avgjørelser, og da disse er i flertall, får de sine folk valgt. De større reineiere på sin side har vanskelig for å respektere f. eks. en formann som er valgt blandt de mindre, og dermed har man striden gående. Forholdene mellom lappene og de fastboende er også i mange tilfelle dårlig. De store reinflokker gjør, især om våren, adskillig skade på setervoller o. l. og selv om det blir betalt erstatning for skaden, er det dog i mange tilfelle nokså brysomt for bøndene. En undtagelse danner imidlertid Essand distrikt. Der var forholdet mellom lappene og de fastboende meget godt, og jeg hørte ingen av partene klage over den annen.»

Som lappfogden var inne på, var det forskjell på forholdet mellom reineierne i distrikta. I Essand var det altså bra, noe som kanskje skyldtes at det var et passende antall rein der. Samene innbyrdes kunne nok være uenige der også. Enkelte ble anklaga for å lage bråk særlig ved å opponere mot flertallsvedtak og merke heløringer på egen hånd. Men Galåen beskrev det som «normal» uenighet i Essand. I Riastdistriktet hadde reineierne større problemer med en vill og stor flokk, og her ble det flere umerka kalver (heløringer) enn andre steder. Reineierne delte seg i to grupper eller partier som så surt på hverandre hele tida, husker Martin Nordfjell. Markante personligheter på hver sin side var Anders Nordfjell i Stugudal og Lars Holm fra nabobygda Brekken. Motsetningene mellom dem gikk tilbake til mellomkrigstida. Lars Holm og en del andre i Riasten ville at Nordfjellfamilien skulle henvises til Essand, siden de bodde innafor dette distriktet. Kravet ble reist både før og etter krigen. Men både Nordfjell sjøl, Essandsamene og Tydal kommune motsatte seg kravet. Reineierne ville ikke ha flere innafor distriktet sitt, og Tydal fikk skattepengene til Nordfjell likevel.

Bondemotstand

Det var også forskjell på distrikta når de gjaldt forholdet mellom bønder og samer. Det var «påfallende», skrev lappfogden i årsberetninga for 1947, «at fra Brekken, Meråker og Tydal kommuner, hvor Riast- og Essandsamene bor og betaler skatt, foreligger ingen klager. Fra Glåmos, Ålen, Singsås og Selbu kommuner kommer det nokså mange klager». Motsetningene mellom reindriftsutøverne og bøndene hadde røtter langt tilbake. Bøndene i Gauldalen klaga fortsatt over at reinen ødela buhavn for husdyr, seterslått og skog. Sommerbeita var ikke tilstrekkelige nok for husdyr, og hensynet til dem måtte gå foran hensynet til reinen. Ja, sjøl mosen ville bøndene reservere for seg, enda knapt noen brukte mose til for lenger etter 1945. Bøndene i Haltdalen ville også kreve bestemmelser om når og hvor det skulle beites. Og de klaga over mangelfull gjeting, som de mente hadde mye av skylda for reinskadene. «Er det noen (gjeter), så ligger de bare langs veggen og i skogkanten», sa en bonde. Anders Nordfjell svarte at en kunne bygge reingjerder. Men bøndene hadde ikke tru på det. De frykta at gjetinga bare ville bli enda dårligere med gjerde enn uten. At bondeklagene var så sterke etter krigen skyldtes imidlertid at reinen, særlig fra Riasten, hadde vent seg til å trekke vestover utafor beitedistriktet. Mange bønder var redd for at

beitegrensene kunne bli utvida og tillatt i deres bygder dersom dette fortsatte. De skadelidte der måtte kreve erstatning direkte hos de samene som eide reinen, mens innafør beitegrensene hadde samene et kollektiv ansvar. Enkelte bønder krevde ei ansvarsgrense som skulle gå utpå beitegrensa, altså ei utviding av det kollektive ansvaret. Reineierne avviste slike synspunkter. Som lappfogden hadde merka seg, var de bøndene som hadde minst kontakt med samene, oftest de mest aggressive overfor reineierne. Bøndene i Tydal erfarte derimot at reinen ikke gjorde så stor skade på deres eiendommer. Mange hadde tvert imot fordeler av reindriften ved at den ga inntekter ved kjøring og transport, leie av husvære og salg av varer og produkter til samene. Mange i Tydal og Brekken drev med oppkjøp av reinsdyr eller kjøtt, og disse var nettopp de mest samevennlige bygdene. Men hvorfor kom nå reinen utafør beitedistrikta? Hovedgrunnen var at distriktsgrensene ikke var naturlige beitegrenser. De var laga på skrivebordet, og strekene på kartet fulgte ikke overalt gammel hevd og tradisjon. Grensene var rett og slett umulig å respektere, for de gikk noen steder rett over høgjellet uten å følge noen naturlige grenser som hindra reinen. Samene sjøl var ofte i villrede hvor beitegrensa gikk og ønska revisjon av grensene. Det var særlig Gauldalsvidda og Reinsfjellområdet som samene mente burde ha vært trekt inn i beitedistriktet for rein. Lappfogden gikk inn for at begge områda skulle åpnes for tamreindrift, men bønder og andre i bygdene gikk sterkt imot. Frykten for at dette kunne skje, gjorde nok sitt til at bøndene i Gauldalsfjøret gikk særlig hardt på for å kreve all rein fjerna derfra snarest mulig. I slutten av 1950-åra førte de en kraftig agitasjon mot reindriften i Rørosavisene. Det virka kanskje på myndighetene som sto på bøndenes side. De ga tillatelse til jakt på villrein, men ikke tamreindrift. Oppgavene over skadeserstatninger forteller også at utbetalingene var mye større i Riasten enn i Essand. I Essand utgjorde erstatningene ei krone pr. slakta dyr i 1950-åra. I Riasten kom de på kr. 2,30 pr slakt. Her var erstatningene vel 3.000 kroner i gjennomsnitt pr. år. Største utbetal-

Same-koie i Skarpdalen. Den har tilhørt familien Brandtfjell.

ingene var i 1950 med kr. 9.500, noe som utgjorde kr. 4,80 pr. slakta dyr. Etter datidas priser var det verdien av vel ett kilo reinskjøtt. For distriktet var erstatningene like mye som årslønna til to gjetere. Erstatningene var altså en betydelig omkostning i drifta.

Nedslakting

På et møte mellom Singsåsbøndene og Riastsamene i slutten av 1946 lovte samene å fjerne all rein som beita der. Det var klart at eneste måte å oppfylle kravet på, var å slakte ned de halv-ville flokkene som trekte vestover om vinteren. Også en del av Essandreinen trekte vestover, slik at nedslakting også ble nødvendig for dem. Massenedslaktinga starta alt på nyåret i 1947. Det lyktes å få innfanga omlag 900 rein i januar – februar, og rubb og stubb ble tatt ned. Nedslaktinga fortsatte i åra etterpå. Samene innså at det var en nødvendig løsning, men de ble drevet til å gjennomføre den mer hardhendt enn det var rimelig og økonomisk fornuftig. Lensmannen i Singsås ga f.eks. skytetillatelse til å felle rein som kom inn på setervoller o.l. og gjorde skade der. Senere ga Landbruksdepartementet tillatelse til villreinjakt på Gauldalsvidda. Det er liten tvil om at det var samenes rein og opprinnelige eiendom som slik ble behandla som hittegods. Mange samer reagerte sterkt på dette. Makta var overgitt til krypskyttere som ikke viste respekt for samenes eiendom, skrev f.eks. Anders Nordfjell til lappefogden. Det kan ikke gå an å behandle Norgesfjellas storvilt slik, mente han, gjøre dem verdiløse ved lovparagrafer og sette skuddpenger på et matvilt som hovedsaklig ernærte seg av kvitmose og kreklinglyng. Det var også et trist syn for mange å være vitne til at kalver og voksne dyr ble slakta ned, uten spørsmål om lønnsomhet og det vanlige hensynet til en balansert tilvekst. Men det var ikke bare reinen utafor reindriftsgrensene som ble slakta ned. Hele flokker av dyr som ble igjen i sommerlandet om vinteren ble tatt ned. I tillegg sørga svenskene for å slakte den norske reinen som forvilla seg inn blant de svenske reinhopene. Vinteren 1959 gikk mesteparten av reinen på beite i Singsåsfjella. Om høsten trekte den østover mot Bukkhammaren og Kjølifjellet. Den var vanskelig å få samla. Men fra høsten 1959 til mars 1960 ble det likevel slakta 1.300 dyr. Det ble også slakta mye året etter (1961), og den gamle stammen var nå sterkt redusert. Til erstatning for den slakta reinen, begynte enkelte å kjøpe ny rein andre steder fra. Phul Danielsen og Lars Stinnerbom kjøpte rein fra Nordland og Sverige alt før 1950. Brandtfjellfamilien gjorde det samme noe senere. Men mange var skeptiske til å kjøpe svensk rein av frykt for at denne var lett å trekke med over grensa under reininvasjoner østfra. Riastsamene erstatta stammen sin med rein fra tamreinselskaper i Skjåk, Lesja eller Lom. Et par ungdommer (Magnar Nordfjell og Jon Nordfjell) begynte å ale opp kalver i innhegning i Aunegrenda i 1961 og fora dem med tilkjørt mose. De fikk bygd opp en liten, men svært tam flokk. I 1962 ble noen av dyra brukt som «utstillingsrein» ved Rørosmuseet. Lappefogden satte forhåpninger til at disse tamreineene kunne bidra til en mer medgjørlig reinsflokk i Riasten. Men forsøket med foring i innhegninger ble ikke videreført fordi noen kalver kreperte, trulig av matforgifting. Det viste seg at sjuke dyr kom seg når de fikk søke reinmose på egen hånd.

Svensk reinplage

Sammenblanding av norsk og svensk rein hadde skjedd gjennom alle år. Samene utnyttja gjerne beiteområda på andre sida av riksgrensa om det ble nødvendig, og Essandsamene kunne f.eks. foreta vinterflyttinger gjennom svenske områder. Men for reineierne i grensetraktene var invasjoner av svensk rein et «voldsomt problem» (Martin Bandtfjells uttrykk), og mye tyder på at svenskereinen ble en større plage etter krigen enn noen gang før. De stadige invasjonene gjorde reinen vill og vanskelig å holde på med. Følgene ble tap av dyr som en ikke greide å merke. At sammenblandinga over grensa var til større

ulempe for nordmennene enn svenskene, skyldes at det var så mye mer rein i Jemtland og Herjedalen enn i Trøndelag. I begynnelsen av 1950-åra var antallet kanskje 30.000 rein, og den svenske stammen vokste raskere, for de slakta så lite på svensk side. Reinsflokkene gikk mye i samme traktene både sommer og vinter, da svenskene slutta med å trekke østover på vinterbeite. Det gjorde de norske grenseområda mer utsatt for invasjonar østfra enn før. Var det dårlige beiteforhold, trakk reinen lett over til norsk side. I 1960 var f.eks. beita svært nedisa på svensk side, og en masse rein kom da over på norsk område. Forholda var da også kjent for myndighetene i begge land. De prøvde å regulere reindriften i grenseområdet gjennom beiteavtaler som gjorde at en kunne kreve erstatninger når et lands rein beita i det andre landet. Men norske og svenske samer følte seg som ett folk og tok ikke alltid bestemmelser i lover og konvesjoner mellom landene så høgtidelig. At en måtte krysse grensa for å hente tilbake rein fra et eller annet nabodistrikt, var normalt og akkurat slik det skulle være. Men lappefogden likte det ikke og klaga hvert eneste år over den svenske reinen. Det var «den svenske rein som til stadighet legger hindringer i veien for en bedre ordning av våre reindrifter», skrev han i årsrapporten for 1960. De svenske reieneierne hadde imidlertid visse fordeler av å ha reinen på norsk side og gjorde ikke alltid så store anstrengelser for å hente den tilbake. For etter krigen var prisen på rein høgere og avsetningsforholda stort sett bedre i Norge enn i Sverige. De svenske samene møtte derfor opp på slaktingene og slakta alle svenske dyr her. Omtrent en tredjedel av all rein som ble slakta, var svensk. Høsten og vinteren 1960—61 ble det f.eks. slakta og omsatt ikke mindre enn fem og et halvt tusen svenske rein i de sør-trønderske reinbeitedistrikta. Om lag ett tusen andre dyr ble skilt ut og ført tilbake til Sverige. Det skjedde også at norsk rein ble slakta i Sverige, men det var ubetydelig i forhold. De norske samer og myndigheter var derfor mest interessert i tiltak for å hindre sammenblandinga av rein. Løsninga måtte bli å få et effektivt reinstengsel langs grensa. Det eksisterte noen gamle gjerder fra 1930-åra, men de ble lite vedlikeholdt og var ikke til stort hinder for reinen. I forbindelse med Sylsjøreguleringa ble så Trondheim e-verk pålagt å bygge reingjerde fra Storsola til Skardørsfjella. Det ble satt opp av sauenetting og var ferdig i 1951—52. De svenske samene overtok senere vedlikeholdet av det mot en godtgjørelse av e-verket. (TEV utførte vedlikeholdet sjøl fra 1970-åra igjen.) I 1963 ble det så bygd gjerde vidare fra Storsola og nordover, slik at Essanddistriktet fikk et reinstengsel langs hele riksgrensa. Det stengte heller ikke absolutt, men invasjonene gikk betraktelig ned etter at disse nye gjerdene kom.

Heløringssaka

At tamreindriften hadde kommet opp i store problemer, var det økende antallet av umerka rein det beste beviset på. Disse heløringene var ikke bare kilde til mye uenighet og strid samene imellom, men ble også årsak til at myndighetene reiste rettsak mot reieneierne. Saka har sin bakgrunn i 1930-åra. Som nevnt i et tidligere kapittel kom det inn en bestemmelse i reindriftslova av 1933 at all umerka rein skulle selges av lappefogden og inntektene gå til et reindriftsfond. Om bestemmelsen var kjent av samene, ble den iallfall ikke fulgt i praksis. Lappefogd Bagaas godkjente stilltiende at samene delte den umerka reinen mellom seg eller auksjonerte den bort. I 1930-åra oppretta reieneierne formelt en kasse av inntektene fra salget av heløringene. Pengene ble brukt til å betale skadeserstatninger og ellers nytta til felles formål. I 1944 gjorde Essandsamene vedtak om at heløringene kunne selges til reieneierne for maksimum 80 kroner pr. dyr, dvs. en noe billigere pris enn markedsverdien. De måtte da deles mellom dem, og det skulle skje etter antallet simler hver hadde. I Riasten brukte en å dele slik at reieneierne fikk én heløring pr. ti simler. De

som hadde under ti simler, fikk bare én heløring ved delingene. Siden fullstendige tellinger ikke var holdt siden 1940, ble det i praksis denne tellinga som gjaldt. I 1946 var det bare én reineier i Riastdistriktet som var uenig i det prinsippet. Men etter som åra gikk, ble det mer og mer misnøye og uenighet om delinga. For noen mista en del rein, mens andre hadde økt flokken sin. De små reineierne var mest misfornøgte og krevde flere heløringer. Det mest ytterliggående standpunktet var at en skulle dele heløringene likt. De mindre reineierne hevda lik stemmerett og lik andel i heløringene med de større, klagde Ander Nordfjell til lappefogden. I Riasten prøvde de seg med et nytt delingsgrunnlag en gang, slik at de små fikk noe mer, men det ble med dette ene forsøket. Noen tok seg til rette og merka heløringer på egen hånd. Det skapte naturligvis opprørsk stemning. Men det var akseptert at en kunne skyte heløringer til matrein dersom en betalte ei avgift til reinlaget.

Myndighetene griper inn

De små reineierne var imidlertid i flertall og fikk valgt formenn blant sine egne. På et møte i 1946 vedtok flertallet i Riasten at formannsvervet skulle lønnes av heløringskassa. Lappefogden sendte vedtaket til Fylkesmannen, som var hans overordnede. Denne ekspederte det videre til Landbruksdepartementet. Dermed fikk myndighetene for første gang greie på at det eksisterte en heløringskasse. De fant at dette stred mot loven av 1933 og krevde at heløringskassene skulle trekkes inn i reindrifsfondet. Slik oppsto den såkalte Heløringssaka, og striden om disponeringa av heløringspengene raste til saka ble avgjort ved dom i Høgsteretten i 1958. I løpet av disse åra hadde spørsmålet rukket å sette mye vondt blod, og det forsterka krangel og uenigheter mellom samene. Lappefogden, som var statens representant, følte seg forplikta til å gjøre noe for at lova skulle følges. I juni 1948 sendte han derfor skriv til alle reineiere og oppsynsmenn. I brevet fikk formennene i distrikta plikt til å selge heløringene og betale salgssummen til lappefogden som bestyrte reindrifsfondet. Ordren kom som et sjokk, fortalte Tomas Olsen Kant senere. Han syntes det var merkelig at det kunne sendes ut et slikt skriv, for reinen var samenes eiendom. Ei lov som på den måten grep inn i private forhold og beslagla privat eiendom var uforståelig og uakseptabel. Sjøl om pengene skulle gå til et fond for reindriften, var det ikke riktig, mente Kant, «at en skal være nødt til å søke om bidrag av ens egen formue». Andre samer (f.eks. John Barroek) var stemt for at lappefogden overtok kontrollen av heløringene. Men knapt noen mente at pengene burde gå inn i Reindrifsfondet. Det var på denne tida ikke populært blant samene, for de hadde ikke noe herredømme over det. Reglene forbød at fondet kunne brukes til å betale erstatninger med, men det var nettopp noe som reineierne brukte heløringspengene til. Det økte antallet av heløringer var dessuten en følge av krigen, hevda sametalsmenn. I stedet for at myndighetene skal ta reinen fra samene, burde de hatt erstatninger for krigsskader. Formennene i distrikta fulgte da heller ikke ordren. Skulle lappefogden få gjennomført sitt krav, måtte han sjøl beslaglegge og selge dyra, sa de. Det var naturligvis ugjennomførlig uten medvirkning fra samene sjøl. Dermed fortsatte praksisen som før. I Essand delte samene den umerka reinen mellom seg, og solgte den hver for seg eller ved formannen. I Riasten slutta de helt med å merke og dele heløringene mellom seg etter 1952, men solgte alle til inntekt for felleskassa. Ja, all kalvemerking ble forsømt noen år, er det hevda, siden reinstammen likevel skulle slaktes ned. Resultatet ble at antallet umerka rein steg voldsomt. I 1959 anslo Tomas Kant at omtrent 70 prosent av reinen var umerka. I Essanddistriktet var forholda mye bedre. Men også der utgjorde heløringene mellom tredjeparten og halvparten av all rein i slutten av femtitallet. Verdien av heløringene begynte å overstige verdien av merka

rein.

Retts sak

Myndighetene kvitte seg lenge for å sette saka på spissen så nært etter krigen. Om det aldri ble åpent erkjent at samene uforskyldt hadde lidt tap og fått problemer på grunn av krigen, var det en viss dårlig samvittighet til stede. Dessuten var forholda i reindriften vanskelige nok, og en var velkjent med at det var mye uenighet samene imellom. Sist men ikke minst var det alminnelig mening at det var galt av det offentlige å kreve inn penger for heløringene til et fond. Reinen var samenes eiendom enten den hadde merke i ørene eller ikke. Myndighetene gikk så langt som til å beslaglegge rekneskapsbøker og kasser, men ei stevning mot tillitsmennene ble trukket tilbake. I 1954 reiste så Reindriftsfondet ved Fylkesmannen sak mot en rekke reineiere. Påstanden fra Reindriftsfondet var at samene skulle betale inn til fondet alle inntektene som hadde kommet inn ved salg av heløringer etter lappfogdens skriv i 1948. Da tvisten kom opp ved Gauldal herredsrett i 1956, dreide det seg om 116.000 kroner. Før saka kom opp til doms, trådte en rekke av de saksøkte ut av saka. For de som godtok påstandene, ble dermed saka heva som forlikt. Det gjaldt bl.a. alle Essandsamene. Eneste tydaling blant de saksøkte var Anders Nordfjell. Helørings saka ble dermed ei merkelig sak ved at bare noen ble stevna, mens spørsmålet gjaldt alle reineierne. Formelt var den en tvist om hvordan pengene skulle administreres, om de skulle gå gjennom fondet eller fordeles privat. Men for de som ble stående igjen i saka, gjaldt spørsmålet noe mer. De prosederte på at samene hadde erhvervet rettigheter som ikke kunne tas fra dem ved lovbestemmelser eller innskrenkes vesentlig uten erstatning. Eiendomsretten var grunnlovfesta, og bestemmelsene der gikk foran reindrifsløvens paragrafer. Det var dessuten fastslått i en høgsterettsdom i 1938 at eiendomsretten til rein ikke kan tapes om den ikke blir merka innen lovens frister. På grunn av krigsåra hadde det også blitt så mange heløringer at det ville stri mot forutsetningene for lova i 1933 å beslaglegge salgsbeløpa. Endelig hadde samene fordelt den umerka reinen mellom seg fra eldgammel tid og hadde fortsatt med det. For de som hadde hatt mange rein, virka lovbestemmelsene om heløringspengene særlig urimelige. Tomas Kant hadde 6—700 rein i 1947. Men han greide ikke å merke alle kalvene og mista derfor mye rein. I slutten av 1950-åra hadde han bare 50—60 dyr tilbake, hevda han. Skulle heløringspengene gå inn i reindriftsfondet, ville han ha mista 9/10 av bestanden sin, og en kan ikke leve av bare 50—60 rein, sa Kant. Samenes argumenter vant fram i første omgang i herredsretten. Men Reindriftsfondet anka til Lagmannsretten, og der tapte samene. Dommerne var imidlertid uenige, og begge parter anka videre til Høgsterett. Med tre mot to stemmer dømte så Høgsterett samene til å betale innestående beløp i heløringskassa til Reindriftsfondet. Da dommen falt i 1958, var pengene redusert til ca. 80.000 kroner. Fondet gjorde altså ikke noe krav på de pengene som var brukt opp. I ettertid kan vi ikke se at helørings saka fikk varige skadevirkninger. Samene sjøl fikk mer kontroll over Reindriftsfondet, og endringene ble ikke så store etter at fondet forvalta heløringspengene i stedet for distriktskassene. Men så lenge den sto på, var den en uheldig sak. Påbudet som lappfogden kom med i 1948, skapte usikkerhet. Det medvirka kanskje til å forsinke utskiftinga av reinstammen. For skulle pengene gå inn i fondet, ville det ha gått ut over dem sjøl, mente Tomas Kant.

Brytningstid

Usikkerhet og problemer i næringa, konflikter med samfunnet utafør og uenighet og strid innad skapte følelse av brytningstid. Slik har 1940- og 50 åra blitt stående i ettertid også. Det var ei brytningstid mellom gamle og nye livsformer og eldre og unge generasjoner. De gamle klaga over at ikke alt var så bra, og iallfall ikke slik som før. Både dyr og mennesker forfalt, ble det hevda. Hundene ble ikke så trenas og flinke lenger til å samle flokken. Den gode gamle hunderasen, lapp- hund som de kalte den, døde ut, sier Martin Brandfjell. Han trur erstatninga ble en dårligere rase. Gamlekarene klaga også over gjeterne, slik som bøndene ofte gjorde. Gjeterne nå ville være vaktposter og ikke farte i utkantene under samling, sa Anders Nordfjell. De ville ikke springe så langt, men stå på en post på utkikk, springe litt fram, vente på at utløperne kom med rein- hopen og da med mengdens hjelp få reinflokket i reintrøa. Det var avfolkning i fjellet, både på norsk og svensk side, og ikke lenger så lett å få de unge til å bli gjeterne. «Se bare på eldste sønnen min. Han vil ikke gjete rein mere. Han vil ha 8 timers arbeidsdag. Lønningen vil han ha kontant i baklomma», klaga Nordfjell. Nei, det var ikke samme gnisten i gjeterne som tidligere, sa også Lars Stinnerbom. Brev og rapporter fra enkelte formenn var også fulle av klager over hvordan mange nå drev. Mange synes å gi blaffen i å passe reinen, skrev f.eks. Martin Brandfjell. Han nevnte eksempel på at det bare var én mann som flytta med reinen fra vinterlandet til sommerbeitet. Han bare drev reinen nordover og så ikke etter den i det hele tatt. Det hendte at eierne kjørte bil fra vinteroppholdet ved Femunden til Stordalen i Meråker. Resultatet ble at en del av reinen ikke kom på sommerbeitet. Brandfjell klaga også over reineiere som ikke henta reinen sin i Lånke og Selbu etter at de hadde fått klager fra bøndene. Han fikk stadig tele- fonoppringinger om dette, så han visste ikke si arme råd, fortalte han til lappefogden. Han lurte på om det var slik at han som formann måtte gjete flokken i distriktet alene, mens andre drev med tømmerfløting eller tjente penger på anna vis. Ei stor forandring etter krigen var at flyttingene til vinterbeitet ble mindre regelmessige eller helt sløyfa. Fra 1956 til midten av 1960-tallet tok de praktisk talt helt slutt fra Essanddistriktet. Hvorfor det ble slik i Essand, er uvisst. I Riasten hadde en problemet at reinen trekte vestover om vinteren. Samene sa hver høst at de skulle flytte, men det ble med snakket, klaga lappefogden i 1963. Han trua med at vinterbeita ville bli overlatt til andre, og det gjorde at flyttingene ble tatt opp igjen og gjennomført så godt som en makta. Et nytt problem for flyttingene etter krigen, var riktignok vassdragsreguleringene. Oppdemminga av Sylsjøen i 1950 gjorde isen over Nea dårligere. Samene krevde bru over elva ved Ånøyvollen og sperregjerde langs Rotåa. Trondheim E-verk påtok seg å bygge bru ved Nedalen turisthytte, først og framst for turistene, men slik at den til nød kunne brukes for å drive reinen over. Terrenget var mindre høvelig der enn ved Ånøyvollen, men ei eventuell bru ved Ånøyene ville ha blitt neddemt senere av Nesjøen. Overskjønnet fritok TEV fra å bygge sperregjerde langs Rotåa, men ga samene kollektivt kr. 12.500 som engangserstatning (vesentlig for rein de mista) og ei årlig erstatning på kr. 1.500. Reguleringa av Aursunden gjorde også isen over sjøen der usikker og som regel ikke farbar før jul. Ved mellomriksvegen Røros — Vauldalen kom det opp høge snøskjermer som stengte for den tidligere tilvante flyttevegen. Men samene fikk anvist ny flyttevege, så vegar og vassdragsreguleringer var ingen avgjørende hindring for ikke å komme seg til vinterlandet. Den teknologiske utviklinga brakte også med seg et stort gode for vinterflyttingene. Det var snøscooteren. En av Nordfjellkarene i Tydal var kanskje den første sammen til å ta i bruk snøscooteren i andre halvdel av 1950-tallet. De gamle modellene var små og ikke så gode og behagelige i bruk som de senere. Men de ble

fort populære etter som de ble forbedra og fikk kraftigere motor. En oppdaga at de kunne være nyttige på mange vis. I 1968 kjørte f. eks. samene opp spor foran reinen under flyttinga nordover. De flytta først sent i april dette året, og snøen var da helt oppbløtt. Men scooterspora frøs om natta og holdt ganske godt for gjennomtråkk i mogentimene. Snøscooteren fikk en nesten revolusjonerende betydning, mener mange i dag, som framhever den som et stort framsteg.

Ny optimisme og framgang

Lappefogden tegna situasjonen mørk for reieneierne i slutten av 1950-åra: «...det ser ikke bra ut for samene i Riast, mange av dem står snart uten eksistensmidler. Kunde det bare lykkes å få slaktet ut den halvville reinstammen, måtte det på et eller annet vis ydes samene hjelp til innkjøp av nye dyr.» Hvorfor ga ikke samene opp reindriften, og hvordan greide de å skaffe seg nye dyr til å få næringa på fote igjen? Svaret på det første ligger hos samene sjøl. Reindriften var en så viktig og inngrodd del av deres kultur og livsform at det skulle mye til for å gi den opp. De hadde dessuten lang tradisjon i å kjempe for levelige vilkår. Men at de fikk snudd utviklinga, skyldes også at reindriften nettopp fikk den statlig støtte og omsorg som lappefogden mente var nødvendig — og som jordbruket for lengst hadde oppnådd. Vi nevnte foran at en del begynte å kjøpe inn ny rein like etter krigen. Men skulle all slaktereien erstattes med nye livdyr, måtte det mer penger til enn de sjøl kunne skaffe seg. Etter at heløringssaka var avgjort, ble nå Reindriftsfondet og offentlig støtte redninga. I 1963 godkjente myndighetene at kr. 127.500 av reindriftsfondet skulle gå til innkjøp av rein. I tillegg ble kr. 55.250 utbetalt som «billighetserstatning». Pengene ble fordelt på et møte med samene i Riast-Hyllingen i januar 1964. Beløpet strakk på langt nær til for å erstatte reinstammen, men flere tok opp banklån med garantier fra kommunene og Distriktenes Utbyggingsfond. I løpet av 1960-åra steg dermed reintallet kraftig, særlig i Riast-Hyllingen. Etter ei telling i 1968 anslo lappefogden at det var 6.500 dyr der og 2.000 i Essand. Staten ga også tilskott til driften. I Rødalen i Tydal ble det bygd opp et moderne slakteskur med spisebrakke for arbeiderne. I tilknytning til dette ble det satt opp ei beitingstrø i området. Denne kom i bruk i 1960. Staten hadde til da bevilga i alt 50.000 kroner til slakteanlegget og beitingstrøa. Med slakteskuret i Rødalen fikk samene et moderne og effektivt anlegg. I forhold til den mer arbeidskrevende og tungvinte slaktinga som foregikk langt til fjells og fjernt fra veg, var dette et stort framskritt. Oppkjøperne — vesentlig fra Brekken og Tydal — kunne nå kjøre med lastebil fram til slaktestedet. De fra Brekken tok oftest med seg skrottene til Røros slaktehus eller til Brekken. Tydalingene benytta slakteskuret. Oppkjøpere i Brekken bygde også slakteskur i Brekken i 1964. På den tida tok Hed-Opp's slakteriavdeling på Røros imot ca. halvparten av all slakta rein i Sør-Trøndelag. Men det hendte også at reieneierne sjøl tok seg av salget av reinskjøttet. Martin Brandfjell husker at han og Stinner-bom dro med et billass til Ålesund en gang. Men det ble fortsatt slakta andre steder, f.eks. i Stordalen, Stugudalen og i fjellet øst for Reitan. I slutten av 1960 fikk samene 4—5 transportable slakteskur som ble brukt på forskjellige steder fra Elgåa i sør til Tydal i nord. Forholdet mellom samene innbyrdes bedra seg også. Noen mener det var fordi de gamle og enwise gubbene kom bort. Nye og unge folk kunne lettere samarbeide og innse at samhold var nødvendig. Men det var ikke bare slik, for de gamle hadde også drevet virkelig i felleskap. En av dem, Anders Nordfjell, kom stadig tilbake til sine forslag om å danne rein-beitelag og ha felles gjeting. Men han var sjøl ingen samlende figur og hadde lite til overs for at «flerstemmigheten» skulle råde. Først etter at heløringssaka var rydda av vegen, kunne en begynne å samarbeide om felles drift. I både Essand og Riast-Hyllingdistriktet fikk en nå

reineierlag som samarbeidde om gjeting, merking og alt som angikk drifta. På en måte kom en tilbake til de gode, gamle tider da det også var én flokk og godt samarbeid. Men det nye fellesskapet var kanskje mer forretningsmessig enn før og var ensidig opptatt av å drive en rasjonell og effektiv reindrift. Men fellesskapet mellom samene, og især mellom reineierne, ble opprettholdt på andre vis gjennom fylkesforeninger som Sør-Trøndelag rein- samelag og Sør-samenes reineierforening. Disse arrangerte bl.a. større samemøter. En landsomfattende forening var Norske Reindriftssamers Landsforening. I 1954 var Paul Danielsen formann i landsforeninga, samtidig som han var formann i Essanddistriktet.

Anders Mortensen Nordfjell var født i Tydal i 1884. Han begynte som reingjeter i ung alder, og fikk rein som lønn. Ved dyktighet og flid økte han flokken og ble den største reineieren i Riasten. Han var formann i distriktet i en årrekke. Anders kjøpte småbruket Dalheim i Stugudal, og familien hadde både hest og kyr. På bildet er han med under reinslakting i Spaklarslia vinteren 1961—62.

Økonomi

Økonomisk gikk det nok tilbake med mange i lengre perioder etter krigen. Ei driftsundersøkelse i 1967 viste at årlig bruttoavkastning i Trøn- delag/Hedmark var på kr. 111,- pr. dyr. Driftskostnadene utgjorde 54 prosent av bruttoavkastninga, slik at netto årlig inntekt pr. dyr skulle bli vel 50 kroner. Bruker vi dette tallet på Essanddistriktet og deler 2.000 dyr på ni hushold, blir den gjennomsnittlige inntekta ca. 11.000 kroner. Dette var ei mager familieinntekt. En mente i 1967 at en familieflokk burde være på 300 dyr, noe som ville ha gitt vel kr. 15.000 i nettoinntekt.

To handelsforeninger blir én

I mellomkrigstida hadde det vært et ønske fra utkantgrendene at butikkene skulle opprette faste filialer. Etter okkupasjonstida kom kravet om filialer tilbake med forny kraft. Vareomsetninga var økende, for kraftutbygginga skapte både mer penger mellom folk og flere kunder til å etterspørre varer. Det var Samvirkelaget som var mest positiv til å etterkomme utkantenes krav. Men styret vurderte det slik at det ikke var økonomisk regningssvarende så lenge to forretninger i Tydal skulle dele på kundene. Årsmøtet i 1948 vedtok derfor å henvende seg til Forbruksforeninga med forslag om sammenslåing av de to

forretningene. Det resulterte i at ei nemnd med representanter for begge ble nedsatt. De kunne enes om at namnet skulle være etter den eldste av de to, nemlig Tydal forbruksforening. Men representanter for Forbruksforeninga var ikke villig til godta at sammenslutninga skulle innmeldes i N.K.L.s landsforening og følge samvirkelagens mønsterlover. Et ekstraordinært styre i Forbruksforeninga avviste sammenslåinga med klart flertall i 1951. Ei feilvurdering av hvordan det økonomiske oppgjøret ville bli etter ei sammenslåing, bidro visst til det negative resultatet. Samvirkelaget gikk nå på egen hånd inn for å opprette en filial i Gresli. Etter en del forhandlinger med flere, ble utsalget etablert på Græslimoen med Magda Gullbrekken som avdelingsbestyrer. Men da greslingene fikk butikkfilial, ble også kravet sterkere fra stugudalingene. Styret i Samvirkelaget var betenkt, for Anders Lyng drev jo privathandel på eiendommen Lyngstad i Stugudal. Det var derfor forholdsvis få samvirkelags- medlemmer der. Men da Lyng var villig til å selge eiendommen sin, slo styret til og etablerte egen filial i Stugudal fra 1953. Olav Slind ble ansatt som avdelingsbestyrer. I Gresli var lokalene på Græslimoen lite høvelige for butikkdrift. Styret begynte derfor snart å se seg om etter tomt for nybygg. Det oppsto noe uenighet som forsinka bygginga, men i 1960 ble nybygget reist i nærheten av ungdomshuset Spongton. Som i Stugudal fikk også dette bygget egen bolig for bestyrer i andre etasje. I Gresli ble Georg Esp tilsatt som avdelingsbestyrer. De to filialene tok omtrent tredjedelen av den totale omsetninga ved Tydal samvirkelag. Størst salg ble det ved filialen i Stugudal, som kunne dra fordel av påsketuristene og turisttrafikken.

Sammenslutning vedtas

Tydal forbruksforening hadde hele tida størst omsetning av de to forretningene. Men det var Samvirkelaget som var den fortsatte pådriveren for å slå forretningene sammen. Tida arbeidde for tanken. Rundt 1960 begynte en å merke et hardere klima for varehandelen, og representanter fra NKL spådde at det ville bli verre. Flere i Tydal innså at det ikke var grunnlag for to forretninger med egne filialer i kommunen, og det ville snart melde seg behov for kostbare nybygg og moderniseringer for begge om en skulle tilfredsstillе framtidens krav. Konkurransen mellom dem var kanskje til fordel for enkelte kunder, men ødeleggende for forretningene. Ved leveranser til kokkelaga på anlegga ble det f.eks. gitt store rabatter i konkurransen om bestillinger. Mange kunder benytta seg også av konkurransen til å skaffe seg kreditt, enda begge forretningene baserte drifta på kontant salg. Utestående fordringer hadde vært og ble en konstant hodepine for ledelsen. Kundekreditten hadde minka under krigen, for da var det mye penger hos folk og lite varer å få tak i. Men etterpå så steg den igjen. Reglene forbød kredittsalg, men det var ikke så greitt å nekte helt, og ikke så enkelt for kundene å klare seg uten. De som hadde byggelån og kjøpte byggevarer, var særlig avhengig av kreditt. For byggevarene måtte skaffes til veie på forhånd, mens lånet ble utbetalt etter hvert som bygginga skred fram, eller først etter at en var ferdig. Samvirkelaget henvendte seg til Forbruksforeninga i 1955 for at de to skulle samarbeide om å få inn utestående krav. Men det ser ikke ut til at det hjalp. Kreditten bare økte. En ny henvendelse kom i 1959. Forbruksforeninga sendte nå purringer til flere kunder som skyldte opp til flere tusen kroner hver. Noen krav ble sendt til lensmannen for inkasso i 1961. Samvirkelaget hadde nesten like mye utestående hos kundene, enda det ble holdt mer i øret av NKL. Ved årsskiftet 1961-62 var krava kommet opp i over 100.000 kroner bare fra Samvirkelagets side. Men ingen av de to forretningene turde å gå for hardt fram mot debitorerne av frykt for å miste kunder. Denne situasjonen bidro dermed til å bane vegen for sammenslutninga. Det var fortsatt Forbruksforeningas medlemmer som var mest skeptiske til å slå sammen forretningene. Forbruksforeninga

ble oppfatta som en privat butikk, og motstanden mot sammenslåinga var for enkelte politisk motivert ut fra uvilje mot kooperasjonen. Men mange samvirkelagsfolk var også motstandere av sammenslåing, og noen av dem ville ikke ha felt en eneste tåre om Forbruksforeninga gikk konkurs. Et felles styremøte i 1962 kom likevel til enighet om å be NKL komme med forslag til sammenslutning, og medlemmene i begge foreninger ga fullmakt til at det skulle forhandles. Styrene kom så fram til et forslag om at Forbruksforeninga skulle opphøre, og at medlemmene med sine andelsinnskott skulle opptas som medlemmer i Samvirkelaget. På Samvirkelagets årsmøte i begynnelsen av april 1963 ble dette vedtatt med stort flertall. Spørsmålet var nå om Forbruksforeningas årsmøte 14 dager senere ville gjøre det samme. Representanter for NKL var til stede på møtet og snakka om framtidens krav til modernisering og drift. Sammenslåing ville bli til fordel for bygdefolket, hevda de. Styret trakterte medlemmene med rømmegrøt — det var kanskje ment som smøring for å få sammenslåingstanken til å gli lettere ned. Det ble likevel to stemmer for lite til at forslaget fikk det nødvendige 2/3 flertall som var nødvendig siden foreninga skulle opphøre. Nå ble det mobilisering foran nytt ekstraordinært årsmøte som ble innkalt til 11. mai. De som ikke kunne møte opp, ga fullmakt til andre, slik at de kunne stemme på deres vegne. Og med 53 stemmer for og 25 imot — to stemmer mer enn nødvendig — ble sammenslutninga mellom Tydal forbruksforening og Tydal samvirkelag endelig vedtatt. Ved sammenslutninga i 1963 opphørte formelt Tydal Forbruksforening. Den hadde da vært i virksomhet siden 1870. Samtidig gikk Ola Hilmo av som bestyrer. Han hadde arbeidd i butikken siden 1921 og vært bestyrer fra 1930. Karl Aftret fra Selbu fortsatte å lede Samvirkelaget.

Nybygg

Ei forutsetning for sammenslutninga var at det skulle føres opp et nytt og moderne bygg. De to foreningene var lenge uenige om plasseringa av nybutikken. Av flere tomtemuligheter ble til slutt Klokkergarden valgt med stort flertall på et medlemsmøte i 1965. Finansieringa var et problem, og de første tegningene ble noe redusert for å få den i orden. NKL ga lån på vilkår av at egeninnsatsen ble økt og utestående fordringer drevet inn. Etter avtale med Postverket ble det ført opp lokaler for postkontor på leiebasis. Samtidig bygde Samvirkelaget olje- og servicestasjon som en egen avdeling av forretninga. I 1968 var nybutikken ferdig. I stedet for to butikker fikk kundene én. Det ble en moderne butikk med bedre vareutvalg enn før, og varene ble utstilt og lagt fram på en måte som skulle virke mer lokkende enn i den gamle bua. «Dalførets flotteste butikk», var det noen som sa.

Sidevirksomheter

Begge butikkene drev med mer enn å selge kaffe, sukker og mjøl. Butikkene var medlemmer av Selbu Husflidcentral og omsatte betydelige mengder av strikkevarer. De tok også imot småvilt, bær, egg, huder, reinsdyrkjøtt m.m. Bøndene leverte ull til Bøndernes Salgslag gjennom butikkene. Og fram til mjølkeruta kom i gang i 1957 var forretningene også et mellomledd i smøromsetninga. Leverandørene fikk godskrevet produktene i varer eller fikk kontant betaling. Denne byttehandelen varte også noen år etter sammenslutninga. Husmorlaget hadde planer om å opprette et andelsbakeri og kjøpte tomt til formålet. Men i stedet ble det til at Jon Sørensen i Selbu leide lokaler i kjelleren til Samvirkelaget og starta bakeri i 1952. Etter et par år foreslo Samvirkelaget at de to forretningene skulle gå sammen om å kjøpe bakeriet

og drive dette som et andelslag. Dette gikk til slutt i orden, og i 1955 kunne en inngå kontrakt med baker Toresen. Drifta ved bakeriet ble ingen økonomisk suksess, men rekneskapet balanserte stort sett eller viste mindre overskott. Det fikk ikke full tilslutning fra alle, for en del nytta seg av brødruter fra Selbu. Ved sammenslutninga i 1963 ble så bakeriet nedlagt. Da nybygget var ferdig, ovetok Jostein Lunden det gamle forretningsbygget til Forbruksforeninga og begynte med bakeri, kafédrift og utleie av rom der. Lokalet ble nå omdøpt til Krysset bakeri og kafé. Et anna tiltak var fryseri for husholdninger. Tydal forbruksforening installerte fryseboksanlegg i 1956. Det samme gjorde Samvirkelaget i samarbeid med Tydal arbeiderkvinnelag. Det besto av i alt 115 bokser. For å greie dette økonomisk, tok Samvirkelaget opp et lån på 20.000 kroner med samtlige styremedlemmer som kausjonister. Forbruksforeninga starta også kafédrift. Ragnhild Kløften ble ansatt som serveringsdame i 1955. Men kafédrifta var ikke lønnsom. Den ga heller ikke stor inntekt til de ansatte kafédamene, for Forbruksforeninga hadde ikke råd til å betale dem tarifflønn. Da de satte fram krav om dette i 1962, ble resultatet at kaféen stengte. Styret prøvde deretter å leie ut lokalene og skrev kontrakt med Solveig Østbyhaug. Avtalen gikk bl.a. ut på at alle varer skulle tas fra Forbruksforeninga, som var villig til å gi 10 prosent rabatt. Kontrakten ble imidlertid snart sagt opp fra Solveig Øst- byhaugs side. Samvirkelaget fikk også et pumpeanlegg for olje og bensin. Dette utvikla seg til å bli en full servicestasjon etter at nybutikken ble reist i 1968.

Omsetning

I løpende kroner steg omsetninga ved de to butikkene ganske formidabelt etter 1945. Den var 357.000 kroner i 1945 og steg til 3,9 millioner kroner i 1969. Sjøl om vi rekner i faste priser, ble omsetninga fire-fem dobla i denne perioden. Omsetninga økte ikke jevnt. Vekstperiodene var midten av femti-åra og andre halvdel av sekstitallet. I første halvdel av seksti-tallet viste salget derimot nedgang. At omsetninga gikk i bølger har flere forklaringer: I de første åra etter krigen var det et oppdemma varebehov hos folk. Flere hadde lønnsarbeid og mer penger å rutte med enn før. I anleggstida under bygginga av Essand-dammen og Sylsjø-vegen ble omsetninga fordobla på to år. Første nedgangen kom i 1948. Da var mye av anleggsarbeidet foreløpig ferdig. Så kom Sylsjø-reguleringa i gang og senere utbygginga av Nea kraftverk. 1950-åra ble en travel anleggsperiode, og folketallet i bygda økte kraftig. Samtidig ble det relativt færre matvareprodusenter. Produksjon til eget forbruk minka, mens forbruket av kjøpevarer økte. Og bøndene økte på med kraftfor og kunstgjødsel. Begge deler ble kjøpt gjennom Samvirkelaget. Vareomsetninga ble igjen dobla i faste priser — eller tredobla i løpende kroner. I tillegg steg investeringene av mer varige forbruksgoder, for det var nå i femtiåra at en begynte å kjøpe kokeplater, komfyrer, vaskemaskiner og andre elektriske artikler. Men stort sett ble slike kjøpt utafør bygda, og det kommunale kraftverket begynte tidlig med salg av slike varer. Men hvorfor gikk dagligvarehandelen ned først på sekstitallet? Ei forklaring kan være at anleggsvirksomheten avtok noe etter at Nea Kraftverk var ferdig. Folketallet gikk også litt tilbake. Ellers kan det virke som sammenslåing av butikkene virka negativt inn på omsetninga. Sammen- slutninga hadde jo vært omstridd, og de misnøgde gikk i veg og skipa et aksjeselskap for en ny butikk. Ved hjelp av mye dugnadsarbeid bygde de opp Tydals-senteret A/S. Butikken åpna i beskjedne lokaler i 1965. Det er uvisst hvor sterkt denne boikotten virka inn på omsetninga ved det nye Samvirkelaget. Vi vet ikke riktig om de gamle kundene som var misnøgde, handla mer enn før i butikker utafør bygda. Bedre veger, hurtigere og bedre rutesamband og ikke minst flere privatbiler gjorde det iallfall mulig at folk i større grad kunne kjøpe varer i Trondheim, Stjørdal, Selbu eller andre steder. At

vareomsetninga tok seg opp igjen i andre halvdel av sekstitallet skyldes trulig først og framst den økte anleggs-virksomheten i Tydal. Denne førte jo også til at folketalet for første gang kom over ett tusen innbyggere. Et foreløpig toppår ble 1969 med ei omsetning på vel 3,9 millioner kroner.

Andre butikker

Den totale varehandelen i bygda kom opp i større beløp, for nå hadde Samvirkelaget en konkurrent i Tydals-Senteret. Denne butikken gikk dårlig til å begynne med. Det ble konkurs, og aksjonærene tapte penger. Men butikken ble overtatt av andre og drevet videre. I 1968 var omsetninga såpass lovende — 656.000 kroner brutto — at styret vedtok å bygge nye lokaler. Tydals-Senteret kunne åpne drifta i nye og moderne lokaler sommeren etter. Omsetninga føk opp i over én million kroner, femteparten av hele varehandelen i bygda. Tydals-Senteret var dermed ingen liten konkurrent for Samvirkelaget. Det beholdt en del av de gamle kundene til Forbruksforeninga, og dessuten fikk det fordel av utbygginga av Neatun og boligbygginga øst for Nebrua. Vi skal heller ikke glemme Odin Aunes lille landhandel på Aune. Lokalet var det gamle ungdomshuset i Gresli, som Aune hadde flytta i 1930 og påbygd en etasje. Omsetninga der var relativt beskjeden, og butikkdrifta var nærmest biinntekt til post- og godsekspedisjonen. Odin Aune hadde også bensinsalg. Butikken var derfor et lite sentrum og møtested i grenda. Enkelt år gjorde lokalet tjeneste som valglokale. Odin Aune la ned drifta i begynnelsen av 1970-åra. Tydals-Senteret drev butikken ei tid videre før handelen på Aune forsvant for godt.

Driftsresultater og bruken av overskott

Året 1969 var ikke bare et foreløpig toppår for omsetninga, men også et vendepunkt for driftsresultatet. Begge forretningene hadde gått med gode overskott, og den sammenslåtte forretninga viste fortsatt positiv balanse – helt til 1970. Fra da av kom de vanskelige åra for den lokale varehandelen. Det ble også et vendepunkt i holdninger og forholdet mellom butikk og kunde. Kundene, eller medlemmene i forretningene, hadde et slags gjensidig lojalitetsforhold til hverandre som ble mer eller mindre borte i tida etter sammenslåinga. Medlemmene fikk f.eks. før utbetalt kjøpeutbytte. Det var ut fra en kooperativ tanke om å dele på utbyttet mellom eiere og brukere, og bidro til å holde på kundene. Utbyttet ble imidlertid gradvis satt ned fra 4–5 prosent til 1,5 prosent. Kundene fikk en motivasjon mindre til handle hos den ene eller andre i bygda. De to foreningene hadde tidligere fungert som en institusjon i bygda. Begge har gjennom åra gitt gaver og bidrag til allmennyttige formål. De har f. eks. gitt bidrag til varding av stien gjennom Grøndalen og bygging av stall på Kjøli. Slikt lå førøvrig innafor forretningenes egeninteresser. Men også kulturelt arbeid har fått støtte. Sanitetsforeninga har vært særlig tilgodesett, og noen ganger nasjonale eller internasjonale hjelpeprosjekter. Kraftverket, Tydal sag og høvleri og Stugudal kapell er andre som har fått bidrag fra varehandelen. Dessuten fungerte foreningene ikke minst som sosialhjelper for dem som gjennom åra har fått strøket butikkgjeld. Denne velferds- og sosialfunksjonen forsvant i løpet av etterkrigsperioden vi behandler her.

Turistnæringa

Etter at Ridalsvegen ble åpna for sommertrafikk fra midten av femtitallet, fikk Tydal ei kraftig økning av biltrafikken. Folk la særlig merke til mange flere utenlandske biler. Dette ga støtet til at folk i turistnæringa begynte å arbeide for at noe måtte gjøres for å få bilene til å stoppe i Tydal. Tydal hadde mye naturskjønnhet å by på. Det kjøpte ikke turistene, for naturopplevelsene fikk de gratis. Poenget måtte være å «få turistene til å leire seg i vår midte, trives her og ikke minst legge penger igjen til oss for hyggelig service». Slik ble formålet framstilt av et arbeidsutvalg nedsatt i felleskap for kommunene Tydal og Selbu. Utvalgets første oppgave var å stifte et reisetrafikklag for dalføret. Det ble danna 23. mai 1962. En pådriver i Tydal var eieren av Væktarstua, Martine Lyng Unsgård. Det var særlig tilbud til bilturistene som mangla. Reisetrafikklaget arbeidde derfor i starten mye med utbygging av campingplasser, registrering av hytter, seterstuer o.a. som kunne leies ut, bedre skilting av veggen, og det tok opp tanken om helårsveg mellom Stugudal og Brekken. Så måtte det reklameres og lages opplysningsfoldere, skaffes prospektkort og bilder og arbeides for å gjøre museene mer presentable. Martine Unsgård tok særlig opp vedlikehold av turistveger som et punkt laget skulle arbeide med. En annen oppgave var å fremme produksjonen av gode suvenirer og særprega varer. I tillegg til Reisetrafikklaget arbeidde også Tydal friluftsnemnd med etablering av telt-plasser og kafedrift. Ellers gikk nemndas arbeid ut på å sikre friluftsområder. Den var bl.a. opptatt av å bedre forholda for en badeplase ved Gammelvollsjøen, og var pådriver for danning av fiskeforening. I 1950- og 60 åra begynte nå flere private å satse på turistnæringa. På Greslivollen og Fættvollen ved Løvøya ble det anlagt telt-plasser. Ved Stugusjøen kom det flere; Moheim, Svarthølvika og Viken camping. I tillegg drev Irene Jensvold kafédrift, og et par av gardene i Stugudal hadde turiststasjon for Trondhjems Turistforening. Nergarden i Hilmo hadde også avtale med Turistforeninga om utleie av rom. Dette kvarteret lå i fotturistleia mellom Nordpå i Haltdalen og Schultzhytta, og besøkstallet var oppe i vel 250 i første halvdel av 1950-åra. Det minka senere, og Hilmo turiststasjon ble avløst av Greslihytta. Ved Mosjøen ble det kaféserving i Mostuggu. Snart kom det også opp utleiehytter på de fleste plassene. De beste bekvemmelighetene kunne Væktarstua og Moen gard by på, med både kafedrift og campingmuligheter. Sengekapasiteten ble alt i alt fordobla i løpet av 1960-åra. Væktarstua alene hadde 130 sengeplasser. I tillegg hadde TT's hytter nesten like mange. Flertallet av telt-turistene i 1960-åra var utlendinger. Svenskene var særlig godt representert blant de ferierende i Tydal, og det er karakteristisk at Væktarstua i noen sommersesonger hadde flere svenske enn norske gjestedøgn. Væktarstua kunne tilby overnatting på dobbeltrom til 18 kroner i 1961. Full pensjon — tre måltider — kosta omkring 25 kroner. På enkelte gardar som drev med overnatting, kunne en få både hus og kost for den prisen. En vanlig arbeider måtte jobbe i 3—4 timer for å tjene 25 kroner i 1961. Campinghyttene ble også leid ut i påska og vinterferiene. Da var etterspørselen etter overnatting særlig stor, og mange gardar tok imot påskegjester. Påsketrafikken tok seg godt opp etter krigen, og hver påske gikk en strøm av ekstrabusser gjennom dalføret. I 1952 f.eks. meldte Selbyggen at 16 busser gikk nedover andre påskedag — trass i at vegene mildt sagt var elendige. Væktarstua hadde 2—300 gjester i påska. De fleste av disse kom fra Trøndelagsområdet. Friluftsnemnda var også opptatt av hyttebygginga i kommunen. I 1967 var det ennå bare 147 hytter i Tydal. 60 prosent av dem var eid av folk fra Trondheim. Det var hovedsaklig i Stugudal- og Mosjøområdet hyttene ble bygd. Etterspørselen etter tomter var stigende. Friluftsnemnda var redd for en uregulert vekst og foreslo i 1967 et foreløpig byggeforbud til Fjellplanrådets arbeid var ferdig. I 1970-

åra begynte så kommunen sjøl å arbeide ut arealplaner, og det var i dette tiåret at Tydal fikk den største veksten i hyttebygging. I 1960-åra ga turismen levebrød til knapt en håndfull personer. Men i sommermånedene juli og august kunne turistnæringa gi sysselsetting til vel 30 personer. Den var dermed viktig nok, siden det var hovedsakelig kvinner som sto for servicen. Dessuten betydde den nok noe for å bevare bosettinga øverst i bygda, der det ellers ikke fans tilbud om lønna arbeid for kvinner.

